

BACHOV DOPRINOS HRVATSKOME KULTURNOM I KAZALIŠNOM ŽIVOTU

U ovome radu istražiti ću životni put hrvatskoga glumca, redatelja i kazališnoga djelatnika na temelju dosad objavljene literature, nove arhivske građe i članaka iz novina i časopisa. Njegov život prikazat ću od rođenja u Gospiću, preseljenja u ostale gradove zbog prirode očeva posla do dolaska u Zagreb. Namjera mi je opisati Bachovo školovanje u Hrvatskoj dramskoj školi te njegovo usavršavanje u Beču i Pragu. Ukratko ću ga prikazati kao ravnatelja kazališne administracije od 1920. do umirovljenja 1924. godine, potom kao profesora Glumačke škole 1925. godine te ponovno kao ravnatelja kazališne administracije 1926. godine. Posebno želim istaknuti i njegovo ponovno ravnateljstvo Dramom 1931. – 1934. godine, kada dužnost napušta zbog bolesti. Na temelju kazališnih kritika predstaviti ću njegov glumački rad u razdoblju 1897. – 1902. godine. Želim valorizirati njegov otklon od Miletićeva redateljstva. Nastojat ću pokazati utjecaj moderne na njegovo stvaralaštvo, ali i njegov neobuzdani temperament. U zadnjem poglavlju ovoga rada cjelovito ću prikazati njegov sukob s Miroslavom Krležom. Namjera mi je prikazati sukob u umjetničko-povijesnom te društvenom i političkom segmentu.

Ključne riječi: Josip Bach; Miroslav Krleža; Hrvatsko narodno kazalište; drama; režija.

1. Životopis Josipa Bacha

Velik dio povijesti hrvatskoga glumišta, od devedesetih godina 19. stoljeća do prva tri i pol desetljeća 20. stoljeća prožet je Bachovim djelovanjem. On je u počeku svoga kazališnoga djelovanja bio glumac, potom je postao redatelj, a nakon toga zauzimao je najraznovrsnije upravljačke i administrativne položaje i funkcije, od direktora Drame do upravitelja administracije Hrvatskoga narodnog kazališta. Bach je bio fanatično zainteresiran za kazalište i svu svoju životnu snagu infiltrirao je u kazalište. Njegovo djelovanje davalo je naročiti ton ne samo atmosferi u kazalištu nego i oko kazališta. Po naravi je bio nemirna, eksplozivna duha, zato su reakcije na njegovo djelovanje uvijek bile *neurotične, polemične i kritične*. Bach je stalno bio u pokretu, vječno je tragao za nečim i bio uvijek budan. Njegov temperament nije bio poza nego unutarnja uskomešanost, ali i odraz

njegova doba, odnosno moderne. On je svojim uplitanjem u totalitet kazališnoga života, svojim tempom, želio biti sveobuhvatan u kazališnom životu.¹ Bach kao redatelj uspio je izgraditi i svoj stil, koji nije bio čisto oponašanje Miletića. Bach želi stalno ići naprijed.

Josip Bach rođen je u Gospiću 15. veljače 1874.² Otac mu je bio Ljudevit, a majka Otilija rođena Mrzljak. Njegova je majka bila polusestra hrvatskoga pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića. Spiridion (Špiro) Kranjčević službovao je kao niži činovnik, kancelist. Ženio se četiri puta. Već je imao sina Filipa kad se, kao udovac, treći put oženio, udovicom Marijom Mrzljak, koja je iz prvoga braka imala kćer Otiliju. Ona se udala za „poštansko-brzovajnog nadčinovnika“ u Zagrebu Ljudevita Bacha i s njime je imala sina Josipa.³ O značenju Silvija Strahimira Kranjčevića i njegovu utjecaju na odabir Bachova zanimanja Bach je u svojoj autobiografiji zapisao: „Dolazak ujaka Silvija Strahimira Kranjčevića (brat moje majke) iz Rima 1884. g. i kasnije 1886, prvi jači dojam onih dana. On me je prvi poveo u kazalište i onda počinju moje dramatizacije štiva iz gimnazijskih čitanki (zaplijenjenih kasnije po profesoru Majeru i predane učiteljskom zboru i ravnatelju Divkoviću; bile su četiri sveske) prve predstave s kolegama (priređene u podrumu na Prilazu br. 4), a kasnije ustrojenje 'stalnog kazališta' s figurama od papira. Igrao sam gotovo svaku večer kod kuće, kad nisam bio u pravom kazalištu, a moji najvjerniji posjetioци ujac Silvije i Antun Kranjčević, te moja sestra i brat, a kadikad i mama, dok je otac uvelike bio protiv te 'gluposti'!“⁴ Josip Bach u Gospiću je proveo samo godinu dana, a zatim se, zbog očeva premještenja, preselio u Zemunik. Kod franjevacа je polazio privatnu školu na njemačkom jeziku. Svake je nedjelje odlazio na misu u Beograd. Do dvanaeste godine bio je ministrant te je mislio da će biti svećenik.⁵ U devetoj godini života, dakle 1883. godine, preselio se u Zagreb. I dalje je pohađao osnovnu školu, a uskoro i gimnaziju, te je u svom stanu govorio uloge iz drama, opera i opereta. Prvi glumac kojega je upoznao bio je Petar Brani, kojemu je Bach recitirao Markovićeva *Kohna i Vlastu*.⁶ No Bach nije vjerovao u svoje glumačke sposobnosti, više ga je zanimala *priprava komada i režijska preudežba*.⁷ Nije želio biti ni pravnik ni vojno lice te ga je

¹ Branko GAVELLA, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), str. 85-88.

² U Muzejsko-kazališnoj zbirici Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazalište i glazbu HAZU, Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, fascikli o Josipu Bachu, čuva se njegov *Osobnik* iz kojeg su vidljivi podaci o njegovu životu i radu.

³ Dubravko JELČIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević* (Zagreb: Naklada Slap, 2006), str. 43.

⁴ Josip BACH, „Autobiografija“ *Forum* 30/1991, br. 9-10, str. 508.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

otac zbog toga zaposlio kao poštanskoga službenika, što je radio sve do 1902. godine. Sav zarađeni novac trošio je na kupovanje dramske literature i na odlaske u kazalište.⁸ U razdoblju 1896. – 1898. godine pohađao je Hrvatsku dramatsku školu.⁹ Godinu dana prije, 1895., Bach je napisao prvi članak u *Obzoru*.¹⁰

Poslije usavršavanja u bečkom *Burgtheateru* (1902. – 1903.) Bach postaje redatelj.¹¹ U razdoblju 1908. – 1920. godine bio je ravnatelj Drame.¹² Godine 1908. vjenčao se s Ninom Vavrom.¹³ Da je taj brak bio uspješan, Vavra nam potvrđuje

⁸ Isto, str. 509.

⁹ Zadatak škole bio bi da se, u prvom redu, prekine s tradicijom diktatske metode u individualnom odgoju glumačkog podmlatka na nepedagoški način, metode, koja je većinom odgajala mediokrite, a da se uvede sistematski rad s pravim talentima kojima će škola dati glumačku abecedu i proširiti njihov kulturni vidokrug potrebnim dramaturškim, estetskim i historijskim znanjem. Nakon završenog studija od mladih bi se glumaca formirala još jedna zemaljska kazališna družina koja bi, kao neka vrst filijale Hrvatskoga zemaljskoga kazališta, mogla putovati širom zemlje. Osobito nadareni glumci bili bi angažirani za Hrvatsko zemaljsko kazalište, koje bi tako imalo u ovom društvu trajan, uvijek svjež izvor svoga pomlađivanja. S tako jasno određenim ciljem Miletić je proveo ustroj škole, odredio nastavni plan i izabrao najbolje nastavnike. Škola se dijeli u dva odjela: operni i dramski, a oba imaju po dva tečaja, koja traju dvije godine. U operni odjel primaju se učenici koji su već završili solo pjevanje, a u dramski djevojke s navršenom 15. godinom i mladići s navršenom 16. godinom sa školskom spremom koja odgovara bar višim pučkim školama, a prikladne su vanjštine, čista organa i govore pravilnim hrvatskim jezikom, što se, kao i njihova nadarenost, mora utvrditi na prijamnom ispitu. Škola je s radom započela 5. listopada 1896. Od 30 prijavljenih kandidata za prijamni ispit primljeno ih je samo sedmero: Josip Bach, Franjo Horvatić, Matilda Konrad, Đuro Prejac, Gizela Šram, Josip Štefanac i Nina Vavra. Vidi u: Stjepan MILETIĆ, *Hrvatsko glumište*, priredio Nikola Batušić (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, 1978), str. 5-8.

¹⁰ Josip BACH, Staro-novo kazalište, *Obzor*, 36 (1895), br. 170, str. 3.

¹¹ O tome da je Josip Bach otišao na usavršavanje saznajemo također iz Osobnika jer je tadašnji intendant Hreljanović uputio zamolbu za dopust 19. siječnja 1902. Dokument br. 16/1902.

¹² Postoji ostavština Josipa Bacha do koje, nažalost, ne mogu doći. Više o Bachovoj ostavštini vidi u: Branko HEĆIMOVIĆ, Josip Bach *Moje kazališne uspomene* (Bach i Krleža), u: *Hrvatska dramska književnost i kazalište u svjetlu estetskih i povijesnih mjerila / Krležini dani u Osijeku 2003*, priredio Branko Hećimović (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta / Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet, 2004), str. 213-224.

¹³ Vavra, Nina, hrvatska glumica (Križevci, 5. I. 1879. – Zagreb, 21. IX. 1942.). Završila Hrvatsku dramatsku školu S. Miletića (1898.). Od 1899. do kraja života bila je članica zagrebačkoga HNK, osim sezone 1921./22., kada je bila u Splitu. Započela je ulogama naivka, no brzo se potvrdila kao glumica velikoga raspona i intenziteta dramskog izraza. Zahvaljujući snažnom temperamentu, iznimnoj dikciji te vrsnoj interpretaciji i komičnih i tragičnih uloga, podjednako je uspješno tumačila uloge različitih snažnih ženskih likova. U hrvatskom repertoaru važnije su joj uloge: Pelinka (I. Gundulić, *Dubravka*), Maca (J. Freudreich, *Graničari*), Jele i Mare (I. Vojnović, *Ekvinocijo*) i *Maškarate ispod kuplja*, Kata (S. Tucić, *Povratak*), Hasanaginica (M. Ogrizović), Tamara (F. Galović), Eva i Žena (M. Krleža, *Vučjak*, *Adam i Eva*), Lenka (J. Kulundžić, *Ponoć*), Kaja (J. Ivakić, *Inoče*) i Stanka (A. Muradbegović, *Bijesno pseto*). U klasičnom repertoaru istaknula se kao Kasandra (Eshil, *Orestija*), Elektra i Antigona (Sofoklo), Andromaha (Euripid, *Trojanke*). Bila je Shakespeareova Margareta (*Rikard III.*), Kasandra (*Troilo i Kresida*), Gertruda (*Hamlet*), Helena i Hipolita (*San ljetne noći*), Pegan (*Kralj Lear*) i

sljedećim riječima: „Godine 1908. udala sam se za svog druga i svog umjetničkog prijatelja, redatelja Bacha. Otada naš umjetnički rad teče zajedno. Divno smo se upotpunjavali. Bach je sa 34 godine postao ravnatelj drame i tu je razvio svoj veliki rad, a ja sam mu pomagala, koliko sam mogla. Pisala sam kasnije i romane, novele, studije, surađivala sam i u Narodnim novinama. Prevela sam za naše kazalište preko pedeset raznih drama. I tako vam je, dragi prijatelju, tekao moj život u neprekidnom radu.“¹⁴ Velik događaj u Bachovu privatnom životu bilo je rođenje njegova sina Ivana 1910. godine.¹⁵ O njihovoj djeci pisao je Nikola Batušić: „Josip Bach i Nina Vavra imali su dvoje djece. Enciklopedije s uvažavanjem bilježe sina Ivana, doktora povijesti umjetnosti i respektabilnoga znanstvenika. No, samo će se još nekolicina revnih kazališnih posjetitelja sjećati kćerke Vilme, pomalo ekscentrične gospođe.“¹⁶ Valja istaknuti da se Bach za vrijeme Prvoga svjetskog rata žestoko protivio zatvaranju kazališta te je obnašao sve dužnosti u kazalištu. Kritičnih ratnih godina, piše Kelman Mesarić, Bach je bio režiser, direktor Drame i neformalni intendant. Borio se protiv cenzure, uspio je teatar zadržati na izvjesnom umjetničkom nivou.¹⁷ To je izrazio i još jače naglasio u *Narodnim novinama*: „Nema sumnje, on je imao velikih poteškoća i neprilika u

Valerija (*Koriolan*), Corneilleova Kraljevna (*Cid*) i Molièreova Dorina (*Tartuffe*). Družila se s književnicima hrvatske moderne i sama se bavila pisanjem (pseudonim Ylajali) i prevođenjem (s češkog i njemačkoga prevela oko 50 dramskih djela), a 1907. anonimno je u HNK prikazana njezina drama *Dolazak Hrvata*. Gostovala je u svim hrvatskim kazalištima, a 1904. u *Narodnom divadlu* u Pragu nastupila je na češkom jeziku kao Eva (I. Madách, *Čovjekova tragedija*). Jedna je od najistaknutijih i najsamosvojnijih hrvatskih glumica prve polovice XX. stoljeća (<http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64021>). Više vidi u: Ivan Peklić, Križevačka tragetkinja Nina Vara u hramu hrvatske Talije (Križevci: Gradska knjižnica Franjo Marković, 2010).

¹⁴ Milan KATIĆ, Životni put velike umjetnice Nine Vavre, *Novosti*, 33/1939, br. 289, str. 14.

¹⁵ Ivan BACH (Zagreb, 1910. – Zagreb, 1983.), sin Josipa Bacha i Nine Vavre. U Zagrebu je završio gimnaziju i diplomirao povijest umjetnosti i kulture s klasičnom arheologijom. Doktorirao je 1939. godine. Naslov njegove radnje glasio je *Antikni figuralni bronsani predmeti Arheološko-historijskoga muzeja u Zagrebu*. Kao asistent-volonter radio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1934. – 1935.), a zatim je boravio na poslijediplomskom studiju u Parizu (1935. – 1936.). U Banjoj Luci bio je 1942. – 1943. v. d. upravitelja Etnografskog muzeja, a zatim je u Zagrebu bio docentom povijesti umjetnosti (1943. – 1945.) i v. d. direktora Konzervatorskog zavoda (1950. – 1951.). Pretežni dio njegova djelovanja vezan je uz Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu, u kojem je bio zaposlen od 1930. do umirovljenja 1973. Bio je i suradnik Odjela za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti u Zagrebu. Uz znanstveni rad organizirao je i izložbe u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt. *Hrvatski biografski leksikon* sv. 1. (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983), str. 314-315.

¹⁶ Nikola BATUŠIĆ, Josip Bach i moderna, *Hrvatska dramska književnost i kazalište: Inventura milenija / Krležini dani u Osijeku 2001*. Drugi dio, priredio Branko Hećimović (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta / Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet, 2002), str. 122-134, na str. 134.

¹⁷ Kalman MESARIĆ, Josip Bach. 30 godina njegova zanosa i rada za teatar. *Riječ*, 24/1928, br. 244 (31. X.), str. 6.

kazališnom radu, osobito za svjetskog rata, kada je vršio funkciju i upravnika zagrebačkog kazališta. Pogotovo u pogledu sastava repertoara morao je on da izmišlja različite izlaze, da bi u promijenjenoj formi mogao da kaže - naročito u nacionalnom pravcu - ono, što austrougarskim vlastima nije bilo milo da se čuje. No Bach je pronašao i način i formu da kazalište zadrži i svoj umjetnički i narodni prosvjetni nivo i svoju publiku. Kako mu je uspjelo da usprkos teških borba dade, npr. Aristofanovu Lizistratu i kako mu je uspjelo da organizira Vojnovićevu proslavu, koja je imala značenje nacionalne manifestacije (1917) to spada u dio interesantnih anegdota iz djelovanja Josipa Bacha, koje bi se sve morale jednom pribilježiti.¹⁸

Godine 1919. započela je velika Bachova polemika s Miroslavom Krležom, o čemu ću izvijestiti u trećem poglavlju ovoga rada.

Godine 1920. Bach je prestao biti direktorom Drame, pa je imenovan direktorom kazališne administracije. Na tom je položaju umirovljen 1924. godine i postavljen za nastavnika u glumačkoj školi, ali je nakon godine dana vraćen iz mirovine i ponovno postavljen za direktora administracije.¹⁹ O tom događaju postoji detaljan izvještaj Julija Benešića.²⁰ Naime, do krize u kazalištu došlo je zbog novoga načina financiranja.²¹ Prema Benešiću, radilo se o bezazlenom slučaju. Trebalo je nabaviti sijeno za konje koji su vukli dekoracije, no nije bilo novca, pa je šef tehničkoga personala od Bacha zatražio doznake za kredit. Zbog toga je Bach podnio ostavku.²² Bach je 19. kolovoza 1924. napisao ostavku u kojoj je istaknuo da Benešić troši više novca nego što ima i da mu je naredio „da pronađe potrebne svote mimo budžeta i odobrenih kredita“²³. Benešić tvrdi da je on u prijedlogu proračuna za kazalište istaknuo sve potrebe, ali da su financije u parlamentu drastično smanjene. Prigovara Bachu da je branitelj škodljivoga i za kazalište besmislenoga zakona. Isto tako odgovorio je Bachu da ima pravo na dopust od 40 dana, a da će se ostavka riješiti na osnovi zakona. Kao privremenoga ravnatelja kazališne administracije umjesto Bacha postavio je Križanića. U sljedećem dopisu (20. kolovoza 1924.) Bach traži da se protiv njega provede istraga te ističe da ne želi nikakav dopust. Benešić mu odgovara da umjetnički rad kazališta ne bi bio moguć da se držao svih propisa i zakona. U taj slučaj umi-

¹⁸ mć. [Kalman Mesarić], Direktor Josip Bach, *Narodne novine*, 100/1934, br. 34 (14. II), str. 3-4.

¹⁹ Mesarić, Kalman, Josip Bach. 30 godina njegova zanosa i rada za teatar. *Riječ*, 24/1928, br. 244 (31. X.), str. 6.

²⁰ Julije BENEŠIĆ: Iza zastora. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1981, knjiga 390, str. 149-163.

²¹ Više o zakonima o financiranju kazališta u to vrijeme vidi u: Snježana BANOVIĆ, *Kazališne krize* (Zagreb: Duriex, 2013), str. 76-79.

²² BENEŠIĆ: Iza zastora, str. 153.

²³ Isto.

ješale su se i novine.²⁴ Josip Bach 7. listopada 1924. konačno je umirovljen.²⁵ Prema Benešićevim riječima, intervencijom Stjepana Radića i ukazom od 24. veljače 1926. Bach je postavljen na mjesto v. d. upravnika.²⁶ Godine 1926. ponovno je postao ravnateljem kazališne administracije.²⁷ Razliku između Benešića i Bacha možda je najbolje opisao Gavella u svom *Hrvatskom glumištu*.²⁸

Godine 1928. Josip Bach proslavio je tridesetu godišnjicu svoga rada u kazalištu. Bach nije želio da se obilježi njegova 25-godišnjica redateljskoga rada, pa je poslao oštru notu *Obzoru*²⁹, koji je objavio da će se slaviti njegova godišnjica. „Gospodine uredniče! Vašu jučerašnju noticu izvolite ispraviti utoliko, da dok je Bach živ neće ga nitko slaviti a niti će dozvoliti da ga tko proslavi - a pogotovo ne - svečano!”³⁰ Mnoge su tadašnje novine donijele pohvalne članke o njegovu radu i zalaganju za kazalište. Kao prvo, izdvojit ću članak u novinama *Večer* u kojem nakon kratkoga uvoda i opisa Bachova školovanja i početka kazališnoga rada autor naglašava: „U svojoj velikoj ljubavi za hrvatski teatar podredio je sve drugo i grčevito se držao za sve vrijeme svog rada te linije u prvom redu i nada sve samo interesa kazališta.”³¹ Njegovu privrženost radu u kazalištu dokazuju i sljedeće rečenice istoga autora: „Kako je naš Bach često i često morao da ostane kroz cijeli dan u kazalištu, radi posla, on se zadovoljio i sa dvije žemljčke, mjesto objeda, samo da svrši posao.”³²

Novosti su također donijele pregled života i rada Josipa Bacha. Nakraju je istaknuta proslava koja je organizirana u Hrvatskom narodnom kazalištu: „Bach je u svojoj gotovo nenormalnoj skromnosti otklonio svaku proslavu, govoreći, da u ovim teškim vremenima kad sva Hrvatska steže srce, kad se glumcima i

²⁴ Vladimir LUNAČEK, Kriza u Hrvatskom kazalištu, *Obzor*, 65/1924, br. 225 (30. VIII.), str. 1. Božidar, ZAJČIĆ Kriza u Narodnom kazalištu. Oставка direktora g. Bacha. *Novosti*, 18/1924, br. 229 (21. VIII.), str. 3. Da li postoji kriza Narodnog kazališta. (jedno pitanje na Bachov odgovor.) *Slobodna tribuna*, 4/1924, br. 552, str. 8; U Zagrebu. – Odgovor na istoimeni članak: Josip Bach. *Obzor*, 65/1924, br. 234 (30. VIII.), str. 1; Ka. MESARIĆ, da li postoji kriza u Zagrebačkom kazalištu, *Slobodna tribuna* 4/1924, br. 551. str. 7.

²⁵ BENEŠIĆ: Iza zastora. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1981., str. 159.

²⁶ BENEŠIĆ: Iza zastora. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1981., str. 161.

²⁷ O ovim događajima vidi isto i u: Muzejsko kazališna zbirca Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazalište i glazbu HAZU, Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, fascikli o Josipu Bachu, Osobnik iz kojeg su vidljivi podaci o njegovu životu i radu.

²⁸ Branko GAVELLA, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), str. 97-98.

²⁹ Dvadeset peta godišnjica umjetničkog djelovanja Vavre-Bach i g. Josipa Bacha, *Obzor*, 63/1922, br. 235 (30.VIII), 2.

³⁰ Josip BACH, Dvadeset i pet godišnjica gosp. Josipa Bacha, *Obzor*, 63/1922, br. 236 (31.VIII.), 2.

³¹ G. [Branimir GRAŠKOVIĆ], Trideset godina rada Josipa Bacha, *Večer* 8 (1928.) (7. XI. 1928.), str. 3.

³² [Branimir GRAŠKOVIĆ], Trideset godina rada Josipa Bacha, str. 3.

radništvu snizuju plaće i honorari, nema mjesta nikakvim ličnim proslavama. Ali intendant Treščec, a s njim sav umjetnički tehnički personal ne će da uvažava ovu Bachovu želju i kazališna uprava zajedno s članovima daje Bachu u počast premieru 'Ujakov san' od Dostojevskoga, prema Velimoellerovoj preradbi, koja s ogromnim uspjehom davana na svim velikim proslavama."³³

Josip Horvat napisao je pohvalan članak o Bachu u *Jutarnjem listu* u kojem ističe njegovu posvećenost kazalištu: „Tek budući historičari naše drame našeg kazališta moći će dostojno ocjeniti nenagradive zasluge Josipa Bacha. Mi, njegovi savremenici, možemo ih samo približno naslutiti. Nema područja kazališne djelatnosti gdje se ne bi osjetio lavlji udio rada Josipa Bacha. Sumarno nabrojiti da je Bach djelovao i kao glumac i kao redatelj i kao ravnatelj drame i kao neka vrst ekonoma kazališnoga - puste su riječi. Treba uzeti u obzir koliko energije svetoga zanosa i iskrene ljubavi on je uložio u te sve dužnosti.“³⁴

Horvat je članak zaključio zahvalom Bachu za njegov doprinos kazališnoj umjetnosti: „Kazalište, glumci, pisci i općinstvo mora da zahvale jednom Josipu Bachu, najvjernijem svećeniku hrvatske Thalije, za njegov idealni rad!“³⁵

Narodni val također je donio članak o proslavi Bachova jubileja u kojem je istaknuta Bachova skromnost jer je u intervjuu rekao da treba proslaviti mnogo važniju godišnjicu, a to je trideset godina Hudožestvenoga teatra. *Narodni val* u skladu s tadašnjom političkom situacijom ističe da je i Stjepan Radić svoju prvu zatvorsku kaznu dobio zbog kazališta.³⁶

Spomenimo jednu zanimljivost iz Bachova djetinjstva. Naime, u povodu tridesete godišnjice njegova rada javio se njegov školski kolega koji je rekao da je Josip Bach organizirao kazališnu predstavu o Sulejmanu i njegovoj borbi kod Sigeta u kojoj je Bach glumio Sulejmana Veličanstvenog – kolega je tvrdio da zapravo treba slaviti četrdesetu godišnjicu Bachova rada jer je još u djetinjstvu radio predstave.³⁷ Trideseta godišnjica Bachova rada proslavljena je, kao što je bilo najavljeno, 8. studenoga 1928. predstavom *Ujakov san*. Dupkom puno gledalište saslušalo je s velikom pažnjom govor koji mu je priredio pisac Ivan Begović.³⁸

Ovdje bih želio istaknuti jednu epizodu iz Bachova života koja se odnosi na promicanje hrvatske kulture u inozemstvu. Poljski književni historik Józef

³³ [Kazimir KRENEDIĆ], Josip Bach, *Novosti*, 23/1928, br. 309 (7. XI.), str. 9.

³⁴ Jh [Josip HORVAT] Najvjerniji svećenik naše Thalije. Uz 30-godišnjicu rada Josipa Bacha. *Jutarnji list*, 17/1928, br. 6021 (8. XI.), str. 13.

³⁵ Najvjerniji svećenik naše Thalije, str. 13.

³⁶ D.B. [Dragan BUBLIĆ], Josip Bach, *Narodni val* 2/1928, br. 245, str. 8.

³⁷ Slobodaš, Trebalo je slaviti 40-godišnjicu Bachova rada, *Večer* 8/1928, (10. XI.), str. 3.

³⁸ Jubilej Josipa Bacha, Jedna tiha proslava 30-godišnjice rada zaslužnog hrvatskog kazališnog radnika, *Hrvat*, 9. XI. 1928.

Gołąbek uputio je 22. svibnja 1930. Bachu pismo u kojem od njega traži podatke o Ivi Vojnoviću.³⁹ Bach i Gołąbek sastali su se u Zagrebu, gdje mu je Bach omogućio uvid u dokumente. To je rezultiralo monografijom o Ivi Vojnoviću na poljskom jeziku koja je objavljena 1932. godine.⁴⁰

O proslavi je izvijestio i *Obzor* istaknuvši da osim govora ravnatelja Drame, gospodina Begovića, proslave nije bilo.⁴¹ Godine 1931. ponovno postaje ravnatelj Drame, a tu je dužnost napustio 1934. godine zbog bolesti.

Bach je odbijao i proslavu 60. obljetnice svojeg rođenja. O tome nam svjedoči Harambašićev članak u *Jutarnjem listu*. Naime, redakcija *Jutarnjega lista* željela je napraviti intervju u povodu spomenute obljetnice, ali je Bach to odbio. Nakon toga s redakcijom je pričao dva sata, ali je zabranio da se bilo što objavi. U svom članku Harambašić spominje i jednu anegdodu iz Bachova života, ali i njegovu privrženost kazalištu. Naime, jedan glumac nije došao na predstavu, pa je Bach otišao k Paviću, koji je ranije igrao tu ulogu, izvukao ga iz kreveta, obukao i doveo u kazalište kako bi zamijenio nemarnoga glumca.⁴²

Istaknut ću još i Mesarićev opis Bachova karaktera: „Živa energija i snažna nesalomiva vitalnost to su karakteristike, a ujedno i tajne njegove - usprkos šezdeset godina - nepomućene mladosti. S tim u vezi je i jedna druga rijetka njegova osobina, a to je nikada neumanjeni zanos za rad u teatru i za teatar.”⁴³

U svim člancima ističe se Bachova velika požrtvovnost i privrženost Hrvatskom narodnom kazalištu. O tome nam govori i pjesma koja mu je posvećena u povodu 60. obljetnice života.⁴⁴

Donosim prve dvije strofe:

Ko granitna hrid, što vjekovima smjelo
Gordoj buri lomila je krila,
Ponosno dižeš svoje vedro čelo,
Miljenik jer si božanskih vila.

³⁹ *Pismo Józefa Gołąbeka Josipu Bachu*, Muzejsko kazališna zbirka Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazalište i glazbu HAZU, Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, fascikli o Josipu Bachu.

⁴⁰ Józef GOŁĄBEK, *Ivo Vojnović: dramaturg jugosłowiański* (Lwów: Książnica--Atlas, 1932).

⁴¹ M. [Rudolf MAIXNER], Dostojevski-Vollmöller: Ujakov san. Proslava 30-godišnjice kazališnoga rada Josipa Bacha, *Obzor*, 69/1928, br. 302 (9. XI.), str. 2.

⁴² Ž. H-ć [Žarko HARABANŠIĆ], Najoduševljeniji borac za napredak naše Talije. *Jutarnji list*, 23 (1934), br. 7944 (12. III.), str. 22.

⁴³ mć. [Kalman MESARIĆ], Direktor Josip Bach, *Narodne novine*, 100/1934, br. 34 (14. II.), str. 3-4.

⁴⁴ V. Rudolf, Josipu Bachu o 60 godišnjici života, Matica Hrvatskih Kazališnih Dobrovoljaca svojem zamj. starješine, *Jutarnji list*, 23/1934, br. 7947 (15.III.), str. 22.

Već trideset ljeta svećenik si vrli
U hramu svetom Talije nam naše,
I vazda duh Tvoj samo naprijed hrli,
Pregnuća Tvoja velja djela daše.

Iduće godine, unatoč Bachovu negodovanju, nastavila se proslava njegova kazališnog rada. Proslavu je najavio *Jutarnji list*.⁴⁵ *Obzor*, koji je također najavio proslavu, pisao je o Bachovu životu i radu te njegovoj bolesti: „Vječno zaposleni nesalomivi Bach klonuo je posljednjih mjeseci. Podmukla ga bolest prikovala uz postelju. Tijelo mu je na bolesničkom ležaju - duh mu je vječno u teatru, kojemu je sve dao što je imao nije stekao kroz tih 35 godina nikakva ni najskromnijeg zemaljskog blaga.“⁴⁶

Tako je 12. lipnja 1935. u Hrvatskom narodnom kazalištu organizirana velika proslava. Pred punim gledalištem u izvedbi programa sudjelovali su članovi Drame, Opere i Operete. *Narodne novine* svoj su članak zaključile riječima: „I tako su članovi zagrebačkog teatra od najranije do najmlađe generacije odali počast Josipu Bachu, a s iskrenom tugom što je morao prekinuti rad u kazalištu baš danas, kada je jamačno više nego ikad prije trebalo sve snage, požrtvovnosti i idealizma Josipa Bacha.“⁴⁷ Izvještaj s proslave donijela je i *Večer*. U članku je istaknuto da je govor održao Tito Strozzi, koji je rekao da je Bach cijeli svoj život uložio u kazalište. Također, navedeno je da je izvedena Vojnovićeva dramska predstava *Suton*.⁴⁸ Branimir Livadić također je vrlo lijepo pisao o Bachu u povodu njegove obljetnice: „Otkad naš teatar postoji, sigurno se nitko nije s njim uže povezao od J. Bacha. Trideset i pet godina svoga života dao je Bach ovoj kući, a svatko od nas zna da u toj konstataciji nema ni trunke fraze.“⁴⁹

Josip Bach umro je 6. srpnja 1935. O njegovu životu, zaslugama i smrti saznajmo iz tadašnjega tiska.⁵⁰ Navest ću nekoliko primjera. Mesarić je u svom članku

⁴⁵ Proslava rada Josipa Bacha, *Jutarnji list*, 24/1935, br. 8385 (2. VI.), str. 7.

⁴⁶ Jh [Josip HORVAT], Siva eminencija zagrebačkog kazališta. 35 godina rada Josipa Bacha. *Obzor*, 76/1935, br. 134 (11. VI.), str. 1-2.

⁴⁷ Proslava u zagrebačkom kazalištu, *Narodne novine*, 101 (1935), br. 135 (13. VI.), str. 4.

⁴⁸ G. [Branimir Grašković], 35-godišnjica kazališnog rada Josipa Bacha, *Večer*, 16/1935, br. 4366 (13. VI.), str. 5.

⁴⁹ Branimir Livadić, Kazalište. D. Gjukića Stihije. W. Shakespearea kralj Lear u režiji T. Strozziya. U čast 35. godišnjice rada J. Bacha. *Hrvatska revija*, 8/1935, br. 7, str. 376-377.

⁵⁰ Posljednji oproštaj kulturnog Zagreba sa Josipom Bachom. *Jutarnji list*, 24/1935, br. 8421 (9. VII.), str. 7; Josip Bach. In memoriam. *Hrvatska straža*, 7/1935, 1 br. 63 (18. VII.), str. 4-5; mć. Slava Josipu Bach, *Narodne novine*, 101/1935, br. 154 (8. VII.), str. 2-3; - v- „Josip Bach“. *Morgenblatt*, 50/1935, br. 160 (7. VII.), str. 2; Tijelo direktora Drame Josipa Bacha bit će izloženo u kazalištu, *Novosti*, 29/1935, br. 188 (8. VII.), str. 3.

objavljenom u *Narodnim novinama* istaknuo dvije velike Bachove zasluge koje se tiču kazališta. Kao prvo, istaknuo je da je Bach odgojio velik dio zagrebačke kazališne publike. Kao drugo, ističe: „Direktor Josip Bach bez svake je sumnje previ među predanim, sposobnim i zanosnim radnicima u našem teatru, čijom je zaslugom zagrebački teatar u nivou svoga rada dostigao Europu.“⁵¹ O Bachovoj samozatajnosti pisala je Antonija Kassowitz Cvijić: „Većina Zagrepčana ga ne pozna lično jer se on nikada ne da pred rampu, a još manje na fotografiranje.“⁵² Nekrolog Bachu napisali su mnogi, ali ovom prilikom istaknut ću samo nekolicinu. Branimir Livadić na kraju svoga članka u *Hrvatskoj reviji* zaključuje: „No bilo kako mu drago nakon njegove prerane smrti preostala su samo njegova dobra djela. Taj pozitivni rad ušao je duboko u povijest razvoja naše scenske umjetnosti.“⁵³ Autor u *Novostima* pisao je o njegovu repertoaru i o organiziranju proslava Vojnoviću i Strossmayeru: „Naročitu je ljubav pokazivao za drame nordijskih naroda, te je njegovom zaslugom dugo vremena dominirao zagrebačkim pozornicama i Ibsen i Björnson. Da još više primami publiku u kazalište, izmišljao je svakovrsne narodne jubileje, tako 70-godišnjica službenog uvođenja narodnog jezika državne urede. 50-godišnjicu Strossmayerove akademije, 50-godišnjicu Iva Vojnovića, 100-godišnjicu Kukuljevića, Bogovića i drugih. U kazališnim stvarima bio je jedan od najboljih poznavalaca *opće književnosti*. Jednako je živ bio njegov stil dok je bio kritičar a naročito polemičar.“⁵⁴ Esih je pak istaknuo Bachovu posvećenost kazalištu: „U Bachovoj ličnosti gledali smo personifikaciju 35-tog godišnjeg razvitka naše Thalije, njezina uspona i svih peripetija, kroz koje je prolazilo naše kazalište. Bio je u prvim redovima onih, koji su se svjesno borili za afirmaciju prave uloge kazališta kao institucije narodne odgojne i didaktične.“⁵⁵ Novinar *Jutarnjega lista* u ime Zagrepčana biranim se riječima oprostio od Josipa Bacha: „Dragi direktore! Pođi spokojno na vječni svoj počinak! Ti si svoju zadaću ispunio. Tvoj je život bio bogat, bujan, hrabar i postojan u borbi za ljepotu istinu i slobodu. Rijetki su sretnici kojima je dano da je čitav jedan život pun snage smiju posvetiti jednoj velikoj ideju. Još rjedji oni, kojima to uspijeva u tolikoj mjeri, da poslije smrti ostaju uzor i podstrek svojim nasljednicima. Ne boj se, ovaj Tvoj dom, ovo naše drago hrvatsko kazalište neće nikada propasti.“⁵⁶

⁵¹ mć. [Kalman MESARIĆ], Rad za kazalište. Za napredak naše umjetnosti i književnosti. *Narodne novine*, 101/1935, 134 (12. VI.), str. 2-3.

⁵² Antonija K. Cvijić [Antonija KASSOWITZ-CVIJIĆ], Jubilarac preko volje. 12. VI. 35-godišnjica velezasluznog rada Josipa Bacha u Hrv. narod. Kazalištu. *Jutarnji list*, 24/1935, br. 8392 (9. VI.), str. 20.

⁵³ Branimir LIVADIĆ, Josip Bach, *Hrvatska revija*, 8/1935, br. 8, str. 393-394.

⁵⁴ Umro Josip Bach, direktor drame, *Novosti*, 29/1935. br. 187, str. 16.

⁵⁵ (ie.) Ivan ESIH, Josip Bach, *Obzor*, 76/1935, br. 155 (8. VII.), str. 1.

⁵⁶ Posljednji oproštaj kulturnog Zagreba sa Josipom Bachom. *Jutarnji list*, 24/1935, br. 8421 (9. VII.), str. 7.

O njegovoj smrti doznajemo i iz zahvala koje je uputila njegova supruga Nina Vavra. Ona zahvaljuje Petru Konjoviću⁵⁷, intendantu, koji je Bachu materijalno pomagao tijekom bolesti, kao i pri pogrebu. Vavra zahvaljuje i gospodinu Kostrenčiću. Isto tako, zahvaljuje i svim građanima grada Zagreba koji su u velikom broju došli na pogreb njezina supruga, kao i svima koji su položili vijenac na grob. Zahvaljuje i svojoj sestri Lizi, koja joj je pomagala u tim za nju teškim danima. Javna zahvala objavljena je u *Jutarnjem listu*: „Osjećam, da mi je prva i najpreča dužnost zahvaliti javno i na prvom mjestu gospodinu Petru Konjoviću, upravniku Narodnog Kazališta u Zagrebu, koji je pokojnoga Josipa Bacha, ravnatelja drame i administracije, za sve vrijeme njegove teške bolesti, kao i prigodom njegova nedavnog jubileja, a i u času smrti najčovječanskije, najpripravnije i najočinskije susretao i pomagao materijalno, a i meni samoj bio za sve to vrijeme više nego otac. Osjećam, da mi je to dužnost javno spomenuti upravo sada, kad se na gospodina Konjovića podigla tako nečuvena hajka, a podižu je u prvom redu baš oni, koji su s pokojnim Josipom Bachom najbezočnije postupali za najtežih dana njegove bolesti. Prikratili su ga ne samo materijalno, kad mu je najviše trebalo novaca za potrebni oporavak, nego su mu još zadali i najljucih boli koje je morao trpiti zbog nezahvalnosti i nepoštivanja onih, koji su mu bili dužni najveću zahvalnost i najdublje poštovanje. Zahvaljujem javno i gospodinu svijetlom banu, Dr. Kostrenčiću, koji mi je doznačio pripomoć od 3000 Din i brzojavno izrazio svoje duboko saučešće, a mome sinu Ivici obećao stalnu potporu, dok god ne dobije namještenje. Bog mu platio za to! Svima onima, koji su položili prekrasne vijence na odar moga pokojnoga muža, ne mogu se pojedinačno zahvaliti, jer i ne znam koliko ih je i od koga je svaki pojedini. Sjećam se samo da sam smotrla na lijesu prelijepi vijenac od ruža s narodnom trobojnicom od predobrik [predobrih] i jako požrtvovnih ljudi, naših dragih kazališnih dobrovoljaca, koje je pokojnik naročito volio i pomagao od prvoga početka. Na samom grobu sutradan upao mi je u oči otmjeni vijenac g. Petra Konjovića s finom bijelom vrpcom i s isto takvom bijelom vrpcom lijepi vijenac male Lee Deutsch. Ali najviše me iznenadio vijenac s natpisom: ‘I život svoj za hrvatsko kazalište’, riječi Josipa Bacha, koje je tako dobro upamtila naša mila i zanosna, ali i jako stvarna gospodja Zagorka. Ona mi je pored moje divne i jedinstvene sestre Lize najviše pomagala za posljednjih najtežih dana. Gotovo jednako veliku zahvalnost dugujem mojoj dragoj Milki Grünwald-Gutschy, predsjednici odbora za Bachovu proslavu, koja je pokojnoga Josipa Bacha stalno pohađjala

⁵⁷ Nina VAVRA-BACH, Dodatak ‘jednoj izjavi zagrebačkih glumaca’, od 25. 7. 1935., u: Muzejsko-kazališna zbirka Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazalište i glazbu HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, mapa o Nini Vavri.

i pomagala, kao i nekoć teško bolesnoga Ivu Vojnovića. Duboko sam zahvalna cijelom gradu Zagrebu, koji je pokojniku u masama pohrlio na sprovod, kao i njegovom najvišem predstavniku, gospodinu načelniku Erberu, plemenitom dobrotvoru Josipa Bacha.“⁵⁸

Bachova glumačka ostvarenja

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća mijenja se glumački stil, ali i kazališni repertoar u razdoblju moderne. Više nije važno znati samo deklamirati dramski tekst nego je važno i glumiti.⁵⁹ Iako su prve kritike Bachovih nastupa objavljene tek 1898. godine, iz kazališnih je cedulja vidljivo da je nastupao već 8. lipnja 1897. igrajući u Trifkovićevu djelu *Ljubavno pismo* ulogu odvetnika.⁶⁰ Učenici Hrvatske dramske škole morali su tijekom drugoga tečaja (godine) izvesti dvije javne produkcije, pa je tako 1. veljače 1898. izvedena predstava *Borba gospođa* Eugèna Scribea i Ernesta Leguovèa. Josip Bach igrao je ulogu Gustava Grignona. *Obzor* je donio sljedeću opasku o Bachovoj glumi: „Gosp. Bach bijaše vjerna i živa slika strašljivca i usijana junačine Grignona te je svojom degažiranim igrom elektrizirao občinstvo.“⁶¹ O počecima Bachove glume doznajemo i iz intervjua koji je dala njegova supruga Nina Vara: „Bili su tu sa mnom Bach, Rajić, Prejac i Štefanac. Debitiramo u Scribeovoj igri *Borba gospođa*. Kažu da sam se ja tu osobito istaknula. Ali ipak, na prvom koraku u kazalište doživjeli smo svi mi mladi i prvo razočaranje. Bili smo, istina puni ideala, ali od ideala se nije moglo živjeti. Trebalo je imati plaću. Miletić nam je garantirao da čim svršimo školu, da ćemo dobiti 50 forinti gaže. Ali upravo onda je Miletić napustio kazalište i došao Hreljanović, a taj nije htio ni da čuje o 50 forinti! Dao nam je samo 25... A meni 'kakti ženskoj' dao je još 5 forinti za toalete... No onda su došle i prve dobre kritike. Osobito smo bili istaknuti Bach i ja u Scribeovoj igri *Borba gospođa*. Bio je to krasan dan. Vjerujete li mi da još danas imademo one ružičaste svile, iz koje je bila sašivena moja lijepa krinolina te večeri. - Zatim slijedi rad.“⁶² Prije završne predstave Hrvatske dramske škole učenici su izveli Tucićevu jednočinku *Povratak*.⁶³ Predstava je odigrana 6. svibnja 1898., a

⁵⁸ Nina VAVRA-BACH Javna zahvala, *Jutarnji list* 24 (1935), br. 8433, str. 10.

⁵⁹ Boris SENKER, Velika glumačka imena u doba moderne u: *Dani hvarskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 7/1980. br. 1, str. 50.

⁶⁰ Ivan PEKLIĆ, Križevačka tragetkinja Nina Vara u hramu hrvatske Talije (Križevci: Gradska knjižnica Franjo Marković, 2010), str. 35.

⁶¹ Prosvjeta. Predstava učenika hrvatske dramske škole, *Obzor* 39 (1898), br. 27, str. 3.

⁶² Milan KATIĆ, Životni put velike umjetnice Nine Vavre, *Novosti* 33 (1939), br. 289, str. 14.

⁶³ Više podataka o Tucićevim drama, a napose o drami *Povratak* vidi u: Antonija Bogner-Šaban, „Književno kulturni krug obitelji Tucić“ u: Antonija BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Mozaik, 2007), str. 7-25.

Josip Bach igrao je ulogu Luke.⁶⁴ Prema pisanju Milana Begovića, Bach je dugo nagovarao Miletića da igra tu ulogu, a nakraju je Miletić popustio i rekao Bachu: „no onda ga igrajte na vlastitu odgovornost“⁶⁵. Kako je Bach odlično odigrao ulogu, Miletić mu je prvi čestitao.⁶⁶ O predstavi je pisao Mihovil Nikolić da je Tucić na narodnom tlu sagradio „modernu dramu u jednom činu. Moderno je u njoj shvaćanje, provedba, sužet, a ipak na daske dolaze prosti obični ljudi. (...) Držim da je 'Povratak' jedan od najmarkantnijih pojava na našim daskama.“⁶⁷ Tucićev *Povratak* možemo smatrati prekretnicom u kazalištu i dolaskom modernoga glumačkog interpretativnog stila, kako to ističe Antonija Bogner Šaban.⁶⁸ Jelčić smatra da je Tucićeva drama *Povratak* bila „autentični glas jedne sredine i njene duhovne situacije u tom trenutku (...) i da njegovo djelo nije suhi plod neprvladanih pomodnih utjecaja i oponašanja nego izraz vlastitih umjetničkih težnji i sklonosti.“⁶⁹ Jelčić citira Marijanovića, koji je zapisao da u „'Povratku' imade prizora kakvih je malo u našoj dramskoj književnosti. Do danas ih je više, ali se time značenje Tucićevo i vrijednost njegova nimalo ne umanjuju.“⁷⁰ Branko Hećimović pak ističe: „pa se [Tucić] za Miletićeve intendature našao kao glumac na zagrebačkoj sceni te je u to doba, na nagovor Josipa Bacha, napisao 'Povratak' nedvojbeno najznačajniji dramski tekst moderne.“⁷¹ Boris Senker stilsku dosljednost smatra „paradigmatskim tekstom našeg kazališnog verizmo ili naturalizma“⁷². Bach i Tucić ostali su tijekom svojeg života međusobno privrženi, o čemu nam svjedoči korespondencija od 21 pisma u razdoblju 1910. – 1919. godine.⁷³ Prva predstava u redovitom programu HNK u kojoj je igrao Josip Bach

⁶⁴ Vidi kazališne cedulje u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta.

⁶⁵ (B.) [Milan BEGOVIĆ] Josip Bach, *Književnik*, 1(1928), br. 8. str. 304.

⁶⁶ BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržaji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Mozaik, 2007), str. 21.

⁶⁷ M. N. [Mihovil Nikolić], *Povratak*. Drama u jednom činu pd Srđana pl. Tucića. *Vienac*, 30 (1898) br. 20 str. 304.

⁶⁸ BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržaji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Kapitol, 2007), str. 21.

⁶⁹ Dubravko Jelčić, Srđan Tucić, u *Vallis aurea* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1977, str. 224, vidi i u: BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržaji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Kapitol, 2007), str. 21.

⁷⁰ Dubravko Jelčić, „Srđan Tucić“, u *Vallis aurea* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1977. str. 224.

⁷¹ Branko Hećimović, „Srđan Tucić autor Povratka“ u *13 hrvatskih dramatičara od Vojnovića do Krležina doba* (Zagreb: Znanje, 1976), str. 104.

⁷² Boris SENKER, Srđan Tucić, *Povratak*, U *Hrestomatija novije hrvatske drame I dio (1895-1940)* (Zagreb: Disput, 2009, str. 51. Isto i u: Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 29.

⁷³ Korespondencija Josipa Bacha, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, zbirka rukopisa i starih knjiga, R- 5982. b

Corneilleova je drama *Cid*. Djelo je prevela Štefka Iskra Kršnjavi. Premijera je bila 7. siječnja. Za prvi Bachov nastup kritika je bila više nego dobra, a napisao ju je Ivan Souvan⁷⁴ u *Agramer Zeitungu*: „Jučer je u Narodnom kazalištu odigrana tragedija 'Cid' od P. Corneillea. - Izvedba te tragedije je u svakom slučaju bila uspješna. Posebnu pozornost na sebe je privuklo dvoje studenata Dramske škole i to gđica Vavra i gosp. Bach, koji su uspješno započeli svoju karijeru. Oboje imaju ugodan glas i lijep prirodan govor. Gđica Vavra je više izašla iz sebe negoli njezin kolega, koji je imao veću tremu, ali zato mu je govor izražajniiji. U svakom slučaju oboje je pokazalo da su završili dobru školu, a sada im preostaje da naučeno pretoče u praksu.“⁷⁵ Kritiku je napisao i Milivoj Dežman u *Obzoru*, no njegova kritika nije tako pozitivna: „Gosp. Bach bio je vitez Sancho. Njegov talenat po jučerašnjem prikazivanju ne mogu presuditi. On je govorio jednolično, micao se grčevito, kao automat. Recimo, da je to trema.“⁷⁶ Završna predstava učenika Hrvatske dramske škole bila je 25. svibnja 1898., a Bach se samo spominje u prikazu te predstave.⁷⁷ Spomenimo nakraju da je Josip Bach nastupao u još dvije predstave, ali u sporednim ulogama. Riječ je o izvedbi Bogovićeve *Frankopana* 1. rujna 1898. u ulozi glasonoše navodnika Batora⁷⁸ i Shakespeareovu djelu *Mletački trgovac*, u kojem je tumačio Lorenza.⁷⁹ Valja istaknuti da su te kazališne sezone u stalni angažman primljeni Josip Bach, Nina Vavra i Josip Štefanac, no oni su u ugovoru imali dio administrativnih poslova koje su morali obavljati u kazalištu. Tome se protivio Nikola Andrić.⁸⁰

U 1899. godini poznate su nam samo dvije predstave u kojima je nastupao Josip Bach. Dana 4. svibnja 1899. nastupio je u Sudermanovoj drami *Očinski dom*. Milivoj Dežman napisao je negativnu kritiku o Bachovoj glumi: „Nešto moram i ovaj puta spomenuti: G. Bach je dosada uvijek dobivao uloge ljubavnika: svaki put smo molili neka se hotice ne škodi g. Bachu. Drugi put, kada je već dosuđeno g. Bachu da igra ovaku ulogu, neka moli režisera, da ga ne obuće tako kao jučer, to

⁷⁴ Ivan SOUVAN, (Ljubljana, 1848. – Zagreb, 1912.). Prevoditelj i novinar. U Grazu je završio filozofiju, a od 1884. je djelovao u uredništvu *Agramer Zeitung*a. Pisao je novele i kazališne kritike, a okušao se i u drami. Na njemački je preveo *Teutu* Dimitrija Demetra.

⁷⁵ S-n. [Ivan SOUVAN], „Kunst-Chronik. [Izvedba tragedije *Cid* P. Corneillea u Zagrebu (HNK). Izv. N. Vavra, J. Bach.]“, *Agramer Zeitung* 73 (1898), br. 13, str. 4-5.

⁷⁶ Iv. [Milivoj Dežman], „*Corneille: Cid*“, *Obzor*, 39 (1898), br. 13, str. 3.

⁷⁷ S-n. [Ivan SOUVAN], „*Schlussproduction... [O Hrvatskoj dramskoj školi pri HNK u Zagrebu]*“, *Agramer Zeitung*, 73 (1898), br. 119, str. 5-6.

⁷⁸ Vidi kazališne cedulje u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta.

⁷⁹ Iv. [Milivoj DEŽMAN], Laube: grof Essex; Shakespeare: *Mletački trgovac*, *Obzor*, 39/1898, br. 224 (28. IX.), str. 3.

⁸⁰ BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Mozaik, 2007), str. 169.

je bilo ruglo pruskog časnika.⁸¹ Druga je predstava *Kirijaš Henschel* Gerharta Hauptmanna, koja je ostvorena 10. prosinca 1899. Bach je tumačio sporednu ulogu Franza (Franje).⁸² U razdoblju do 1903. godine više ne nailazimo na kazališne kritike koje bi spominjale Bachovu glumu jer je, po mom mišljenju, uglavnom bila riječ o sporednim ulogama te ih se kritičari nisu doticali u svojim kritikama. No da je Josip Bach ipak nastupao, možemo saznati iz kazališnih cedulja. Zbog toga ću samo pobrojiti uloge u tome razdoblju. Godine 1900. nastupio je u ulozi Milčića, sudbenog pristava u drami *Poštuj oca i majku* Ludwiga Anzengruberera, koja je praizvedena 20. siječnja 1900. Iste je godine još nastupao u Bogovićevoj drami *Matija Gubec* u ulozi vojvode plemićke vojske Vladislava Plovdina, zatim u Vojnovićevoj drami *Psyche* u ulozi baruna Oberthala te u Freudenreichovoj drami *Crna kraljica* u ulozi bogatoga mladića Radoslava Umjetnića, člana dobrovoljnoga kazališnog društva. Sljedeće, 1901. godine u Nestroyevoj drami *Zločesti djaci u školi* igrao je ulogu pazitelja u školi Franje Crvenčića. U drami Hermanna Sudermana *Propast Sodome* nastupio je u ulozi dr. Brune Süsskinda, referenta. Ulogu suca Brnića tumačio je u drami *Na Kozjaku* autora Oscara Blumenthala i Gustava Kadelburga. I u repriznoj predstavi *Kirijaš Henschel* Gerharta Hauptmanna tumačio je sporednu ulogu Franza (Franje). Ulogu perzijskoga kraljevića Babekana ostvario je u romantičnoj operi *Oberon* Carla Marije Webera. U drami Eugénea Brieuxa *Crveni Talir* igrao je ulogu zamjenika državnoga odvjetnika Arduelija.⁸³

U ožujku 1902. godine Bach je pošao na svoje prvo studijsko putovanje. Budimpešta, Beč, Prag, Berlin i München otvorili su mu nove vidike, a Brahm, Reinhart i Kvapil bili su mu uzori u kasnijem radu. Čitavu sezonu 1902./1903. proveo je u dvorskom kazalištu u Beču te se tom prilikom upoznao s Gerhartom Hauptmannom, Arturom Sehnitglerom, Paulom Schlentherom i svim onodobnim glumačkim prvacima *Burgtheatra*. O tome da je Josip Bach bio na usavršavanju u inozemstvu imamo i potvrdu u članku Nikole Andrića, koji je za Bacha tražio produljenje stipendije, ali i njezino povećanje.⁸⁴ Ujesen 1903. godine počeo je režirati.⁸⁵

⁸¹ Iv.[Milivoj DEŽMAN], Sudeman: Očinski dom. gostovanje Hermine Šumovske. *Obzor*, 40/1899, br. 103 (5. V.), str. 3.

⁸² Vidi kazališne cedulje u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta.

⁸³ Vidi kazališne cedulje u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta.

⁸⁴ BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržaji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Mozaik, 2007), str. 172.

⁸⁵ Josip BACH, „Autobiografija“ *Forum* 30 (1991.) br. 9-10, str. 510.

Josip Bach nastupio je kao glumac 222 puta u 97 uloga.⁸⁶ Konstatiram da je Bach svoju glumačku karijeru završio početkom 1902. godine. Iako u početku nije želio biti glumac, to glumačko iskustvo omogućilo mu je da ostvari zavidnu redateljsku karijeru.

2. Josip Bach kao režiser

O Miletićevu utjecaju na Bachov kazališni rad pisao je Josip Horvat: „Miletić je izvršio neprolazan utjecaj na razvitak Bachove karijere.“⁸⁷ Horvat dalje piše da je Bach nastavio Miletićevo djelo, a pod njegovim nadzorom započeo je i redateljski rad. Od Miletića je naslijedio osjećanje i poštovanje literature, što je, smatra Horvat, čisto duhovna strana produkcije. Ako se pak pogleda repertoar koji je režirao Bach, onda se vidi visoka književna kvaliteta radova.⁸⁸

Batušić smatra da Bachovom režijom 1903. godine započinje drugo razdoblje hrvatske kazališne moderne te naglašava da je za to razdoblje značajna razrada scenskoga naturalizma te prodor simbolističkih vizija koje se zamjećuju u Bachovoj redateljskoj interpretaciji kasnih Ibsenovih drama.⁸⁹ Od proljeća 1903. godine Bach preuzima većinu režija te „u okvirima modernističke teatarske paradigme, pozivajući se na austrijske i njemačke redatelje, odnosno ravnatelje Cabela Hagemanna i Alfreda Bergera“⁹⁰. Gavella je pak ustvrdio da je Josip Bach u svojim redateljsko-direktorskim postupcima gotovo karikaturalno podsjećao na Miletićeve teatarske manire.⁹¹ Hećimović pak ističe da je Bach imao velik utjecaj na razvitak i usmjerenje te repertoar Hrvatskoga narodnog kazališta. Pozivajući se na Gavellu, Hećimović zaključuje da je Bach tipičan „odvjetnik hrvatske moderne što je u ideološko-estetskom pogledu spajala eklektički i najdisparatnije struje i pojave“⁹². Kao direktor drame od 1908. godine Bach je proveo mnoge

⁸⁶ Branimir LIVADIĆ, Josip Bach, *Hrvatska revija*, 8/1935, br. 8, str. 393.

⁸⁷ jh [Josip HORVAT]. 25-godišnjica Hasanaginice. Tiha proslava 35-godišnjice glumačke djelatnosti gđe. Nine Vavre. *Jutarnji list*, 23/1934, br. 7882 (9. I.), str. 6.

⁸⁸ jh [Josip HORVAT]. 25-godišnjica Hasanaginice. Tiha proslava 35-godišnjice glumačke djelatnosti gđe. Nine Vavre, str. 6.

⁸⁹ Nikola BATUŠIĆ, Hrvatska kazališna režija u razdoblju Moderne, *Dani hvarskog kazališta:građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 7/1980, br. 1, str. 19.

⁹⁰ BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržaji starih tema, studije i rasprave* (Zagreb: Mozaik, 2007), str. 175. vidi i u: Nikola BATUŠIĆ, „Josip Bach i moderna“, u: *Hrvatska dramska književnost i kazalište – Inventura milenija / Krležini dani u Osijeku 2001*, priredio Branko Hećimović (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta / Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet, 2002), str. 122-134.

⁹¹ Branko GAVELLA *Književnost i kazalište* (Nikola BATUŠIĆ, Georgij PARO, Božidar VIOLIĆ, ur.) (Zagreb: Matica hrvatska, 1970), str. 20.

⁹² Branko HEĆIMOVIĆ, *Može li se Lauri vjerovati?* (Zagreb: Znanje, 1982), str. 49.

zamisli koje će kasnije u konačnom zbroju biti ocijenjene kao vrlo važne za povijest našega teatra.⁹³

U razdoblju 1903. – 1920. godine Bach je na pozornici Zagrebačkoga kazališta postavio više od 350 djela te će Bach obilježiti i sljedećih četrdesetak godina, i to bilo kao redatelj, bilo kao direktor Drame HNK.⁹⁴ Prema popisu u *Repertoaru*, Josip Bach tijekom 1903. godine režirao je četrnaest predstava.⁹⁵ Prva predstava koju je režirao bila je *Okovi Aleksandra Ivanovića Sumbatova*.⁹⁶ Ovom prigodom izdvojit ću tri kritike Bachove režije. Uvidom u stare novine našao sam da je režirao i dramu *Vlasnik talionica* Georgesa Ohneta, koja se ne nalazi na popisu u *Repertoaru*. Donosim kratku kritiku njegove režije drame *Vlasnik talionica*: „G. Bach je dokazao i ovaj put, kako je vrsnog režisera naše kazalište s njim steklo.“⁹⁷ Krajem listopada održana je premijera drame M. Gorkoga *Na dnu života* u Bachovoj režiji. O Bachovoj režiji kritičar je zapisao: „Glumilo se naravno i vjerno prema karakterizaciji Gorkijevih tipova. Svaki dialog, svaki prizor bio je ispunjen životom radnjom, sve je bilo kao u zbiljskom životu i proučeno u tančine. Taj uspjeh ide u prvom redu dobra režija. g Bacha.“⁹⁸

Na kraju godine, točnije 29. prosinca 1903., održana je premijera drame *Diletanti* Zofije Wóycicke u Bachovoj režiji. O predstavi je, istaknuvši da je vrlo uspješna, u *Agramer Tagblattu* pisao i Milivoj Dežman: „Izvedba novog djela *Diletanti* bila je općenito govoreći lijepo uspješna priredba, a to je prije svega zasluga režisera gosp. Bacha, koji se sve jasnije pokazuje kao dobra prinova našeg kazališta. Scene su bile pune osjećaja i dobro nijansirane. Pojedine epizode drame spadaju među najbolje izvedbe.“⁹⁹

Tijekom 1904. godine Bach je režirao trideset tri predstave.¹⁰⁰ Ovom prilikom izdvojiti ću režiju drame *Ban Pavao* Milana Šenoe. Praizvedba drame bila je 1. ožujka 1904. O Bachovoj režiji spomenute drame kritičar je zapisao: „G. Bach osvjetlao je sebi lice jučerašnjom režijom.“¹⁰¹

⁹³ Ana LEDERER, *Redatelj Tito Strozzi* (Zagreb: Meandar, 2003), str. 27.

⁹⁴ O razdoblju redateljstva Josipa Bacha vidi više u: Josip Lešić, *Istorija jugoslavenske moderne ražije (1861.-1941.)*, (Novi Sad: Sterijno pozorje – Dnevnik, 1986), str. 63-71.

⁹⁵ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*. Knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990), str. 96-97.

⁹⁶ [Kazimir KRENEDIĆ], Josip Bach, *Novosti*, 23/1928, br. 309 (7. XI.), str. 9.

⁹⁷ F.Z [Srećko ZINDEL], „Hrvatsko zem. kazalište“ *Narodne novine*, 69/1903, br. 291 (21. XII.) str. 4-5.

⁹⁸ A. [Cvetišić - - Č.] „Kazalište.“ [Izvedba drame *Na dnu* M. Gorkoga u Zagrebu (HNK). Red. J. Bach.] *Prosvjeta* [Zagreb], 11/1903, br. 22, str. 712.

⁹⁹ Iv. [Milivoj DEŽMAN], „Zofija Wojcicka’s: Diletanten“, *Agramer Tagblatt* 18 (1903), br. 298, str. 5.

¹⁰⁰ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 97-99.

¹⁰¹ F. Z [Srećko ZINDL], Hrvatsko zem. kazalište.[Izvedba drame Milana Šenoe, *Ban Pavao*] *Narodne novine*, 70/1904, 50 (2. III.), 4.

Josip Bach režirao je i dramu *Rkač* Petra Pecije Petrovića koje je premijera bila 26. ožujka 1904.,¹⁰² o kojoj je Srećko Zindel zapisao: „Glumci su s osobitom ljubavi izvršili svoje zadaće, a režija g Bacha zaslužuje najveće priznanje.“¹⁰³

Dana 28. travnja 1904. održana je premijera triju drama: *Nevjerojatan događaj* i *Časak žalosti* M. Šenoe te *Ljetno podne* M. Ogrizovića. Sve tri drame režirao je Josip Bach, a o njegovoj je režiji zapisano: „Iztaći nam još valja g. Gerašića kao Apolodora i pohvaliti režiju svih triju komada koja je bila u rukama g. Bacha.“¹⁰⁴

Te godine režirao je i predstavu *Lucifer* Enrica Anmibale Buttija koje se premijera odigrala 24. rujna 1904. O Bachovoj režiji opet su iznesene pohvale: „Pohvaliti nam je režiju g. Bacha koja je pojedinim časovima znala dati dobar okvir.“¹⁰⁵

Godine 1905. Bach je režirao dvadeset tri predstave. Donosim prikaz Bachove režije u povodu proslave desete godišnjice izgradnje nove kazališne zgrade. Te večeri 17. listopada 1905. prikazivale su se dvije predstave: *Tuđe oči* Zofke Kveder-Jelovšek i *Venus victrix* Milana Begovića.¹⁰⁶ Pisac je u *Prosvjeti* zapisao: „Režiju te večeri imao je g. Bach, te njega ide zasluga za raspored ansambla kao i za izvrstan argument i inscenaciju Bogovićeve *Venus victrix*.“¹⁰⁷ Bach je bio i redatelj Wildeove *Salome*, koja je očiti primjer poetičkoga i scenskoga moderniteta koji je Bach unio u zagrebačko kazalište.¹⁰⁸

Prema *Repertoaru*, Bach je tijekom 1906. godine režirao dvadeset šest predstava.¹⁰⁹ U svibnju, točnije 10. svibnja 1906., Bach je režirao *Karikature* poljskoga pisca Augusta Kisielewskoga. Brusina je o Bachovoj režiji zapisao sljedeće: „Valja nam koju reći o samoj izvedbi. U prvom redu pohvaliti nam je samo režiju, kojom je upravljao g. Bach, te je predstava uz male iznimke koje bi se dale lako odstraniti, dobra i zaokružena.“¹¹⁰ Ovom prigodom izdvajam i Bachovu režiju

¹⁰² *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*. Knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990), str. 98.

¹⁰³ F. Z [Srećko ZINDEL], „Petrovićev Rkač“, *Narodne novine*, 70/1904, br. 70 (28. III.), str. 2.

¹⁰⁴ F. Z [Srećko ZINDEL], Hrvatsko zem. kazalište. Tri hrvatska noviteta. *Narodne novine*, 70/1904, br. 98(29. IV.), str. 4.

¹⁰⁵ [MURADBEGOVIĆ - -n-] Buttijev Lucifer. *Narodne novine*, 70/1904, br. 219 (26. IX.), str. 4-5.

¹⁰⁶ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*. Knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990), str. 101.

¹⁰⁷ A. [Vjekoslav CVETUŠIĆ], [O obljetnici nove zgrade te o izvedbi djela Tuđe oči Z. Kveder i Venus victrix M. Begovića (red. J. Bach) u Zagrebu (HNK)] *Prosvjeta* [Zagreb], 13/1905, br. 21, str. 680.

¹⁰⁸ BOGNER-ŠABAN, *Novi sadržaji starih tema, studije i rasprave*, str. 178.

¹⁰⁹ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*, str. 101-103.

¹¹⁰ B. [Branimir BRUSINA]. [Izvedba djela *Karikature* J. A. Kisielewski (prev. B. Vodnik, red. J. Bach), Hedda Gabler H. Ibsena (prev. N. Vavra, red. A. Fijan, gost E. Bojić) i Colombina E. Korna (gost. I. Gregorova) u Zagrebu (HNK).] *Prosvjeta* [Zagreb], 14/1906, br. 13, str. 419-422.

prigodom gostovanja glumice Ise Gregorove, koja je izvela *Salomu* O. Wildea i *Columbinu* E. Korona. Vladimir Lunaček zapisao je: „Režija g Bacha je u svakom pogledu bez prigovora kao što treba da bude, kad je glumica ovakve kvalitete našom gošćom.“¹¹¹ U izvedbi drame *Grof Paližna* Stjepana Miletića Bach je, kako to piše Milan Ogrizović, „dobro udesio skupne scene.“¹¹² Bach je 1906. godine otišao u Berlin ne bi li gledao predstave „Moskovskoga hudožestvenoga akademskog teataru i Stanislavskoga. Tako je gledao dramu 'Na dnu života' Maksima Gorkog te je zabilježio cijel mizanscenu (mise en scène) i donio u Zagreb gotovo režijsku knjigu te predstave. Bach i Raić dugo su bili pod utjecajem Stanislavskoga i njegova načina rada.“¹¹³ Bach je vratio na scenu djelo *Na dnu života* Maksima Gorkog koje je postavio još 1903. godine, vjerojatno u novoj postavi. To se smatra Bachovim povijesnim pokušajem ranoga uključanja u tendencije europskoga kazališta na relaciji Reinhardt – Stanislavski. Josip Bach je 1907. godine režirao trideset pet predstava u HNK u Zagrebu.¹¹⁴ Od četrdeset pet održanih premijera tijekom 1908. godine Josip Bach režirao ih je trideset devet.¹¹⁵

Dana 2. svibnja 1908. praižvedena je drama *Ciceronovo progonstvo* Ante Tresić-Pavičića pod redateljstvom Josipa Bacha. Branimir Livadić zabilježio je: „Režija g. Bacha s dosta se je spretnosti otimala oskudnosti naših poznatih prilika i mnogo je doprinijela lijepom dojmu i primitku ovog odličnog hrvatskog dramskog djela.“¹¹⁶

O režiji te drame kritiku je objavila i *Ustavnost* ističući da je Bachova režija bila izvrsna.¹¹⁷

Valja istaknuti da je Bach 2. rujna 1908. režirao Lotharovu maskeratu *Kralj harlekin*, u kojoj su preuzeti motivi iz Shakespeareova *Hamleta*. No u njoj je dopušteno zajedništvo tragičnosti *Hamleta* i *Harlekinovih* komičnih obilježja, pa se u drami postavlja i pitanje je li kralj velik i važan ili bijedni prosjak.¹¹⁸

¹¹¹ V. L. [Vladimir LUNAČEK], Gostovanje gđice Ise Gregorove, *Obzor*, 47/1906, br. 140(24.V), str. 9.

¹¹² Milan Ogrizović, Prvi put: *Grof Paližna*. Drama u pet činova. Napisao Stjepan pl. Miletić. *Hrvatsko pravo*, 12/1906, br. 3314(3. XII.), str. 3.

¹¹³ Slavko BATUŠIĆ, *Stanislavski u Zagrebu* (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948), str. 10.

¹¹⁴ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 103-105.

¹¹⁵ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 105-108.

¹¹⁶ Id. [Branimir LIVADIĆ]- Tresić-Pavičić: *Ciceronovo progonstvo*. *Obzor*, 49/1908, 124 (5.V), 1-2.

¹¹⁷ kb., *Ciceronov progonstvo*. Historijska drama u pet činova. Napisao dr. A. Tresić-Pavičić, *Ustavnost*, 1/1908, br. 79 (3.V.), str. 6.

¹¹⁸ Antonija BOGNER ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 66-67.

Krajem godine, točnije 5. prosinca 1908., izvedena je premijera komedije *Nova škola*. Matoš je za Bachovu režiju napisao sljedeće: „G. Bach je nastojao iz dramaturgove lože nasmijati svojim smijehom publiku, ali je uspio samo u prve tri slike.“¹¹⁹

Godine 1909. Josip Bach režirao je dvadeset četiri predstave.¹²⁰ Prva predstava iz 1909. godine o kojoj ću donijeti zapis režija jest drame *Ana Karenjina*. Kritičar u *Ustavnosti* piše: „Režija i scenarija bila je vrlo dobra, to se g. Bach istaknuo.“¹²¹

Za Bachovu režiju Shakespeareove drame *San ljetne noći* kritičar naglašava: „Naivni, djetinski osjećaji i primitivna tehnika ove priče zahtijeva raskošnu scenariju, da harmoničnost slika djeluje slatkom iluzijom. U tom smislu režija g. Bacha bila je vrlo dobra. Prelazi svjetlosti u tamu i protivno morali bi biti nešto nuansiraniji.“¹²²

Dana 6. ožujka 1909. izvedena je drama *Kriza* Marca Praga. O Bachovoj je režiji zapisano: „Režija g. Bacha bijaše također vrlo pohvalna. Velika je šteta da se ovako vrsni komad sa izvrstnom izvedbom mora davati pred praznom kućom.“¹²³

Režiju Euripidove drame *Alkestis* i Charlotte Birch-Pfeifferove drame *Cvrčak* kritičari su ocijenili vrlo dobrom.¹²⁴

Pisac kritike u *Obzoru* o drami *Nad našu snagu* Bjornstjernea Bjornsona naglasio je da se uspjeh te drame ne bi mogao zamisliti bez velikoga truda Josipa Bacha.¹²⁵ Bach je 20. travnja 1909. režirao Ibsenove *Sablasi*, ali je iskoristio Raićevo gostovanje da bi prikrio stigmatu *Sablasi* zbog priznanja incesta kao prirodnog čina.¹²⁶

U povodu prve godišnjice smrti Stjepana Miletića izvedena je njegova predstava *Boleslav*. O Bachovoj režiji iste kritičar je zapisao: „Režija bila je vrlo dobro, to je g. ravnatelj Bach svojom trudom mnogo tragediji pomogao do uspjeha.“¹²⁷

¹¹⁹ A. G. Matoš, K subotnjoj premjeri, *Hrvatsko pravo*, XIV/1908, br. 3917, str. 4.

¹²⁰ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 108-110.

¹²¹ [Bužančić – C.a. C.] Tolstoj – Guiraud: *Ana Karenjina* (Proslava četrdeset godišnjice gđe Marije markize Ružičke – Strozzi.) *Ustavnost*, 2/1909, br. 13 (18. I.), str. 6.

¹²² zz. [Branimir LIVADIĆ] Šekspir: *San ljetne noći*. *Obzor*, 50/1909, br. 36 (5.II), str.2.

¹²³ –m- Marco Praga: *Kriza*, *Ustavnost*, 2/1909, br. 54 (8. III.), str. 6.

¹²⁴ –m- *Alkestis* i *Cvrčak*. *Ustavnost*, 2/1909, br. 66 (22. III.), str. 6. Izvedbe djela Euripida i Charlotte Birch-Pfeiffer

¹²⁵ d. Björnson. *Nad našu snagu* I. i II., *Obzor*, 50/1909, br. 96 (6. IV.), str. 1.

¹²⁶ Antonija BOGNER ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 110.

¹²⁷ Ljudevit Z-n. Stjepan pl. Miletić: *Boleslav*. *Ustavnost*, 2/1909, br. 202 (2. IX.), str. 6.

Dana 9. listopada 1909. održana je prazvedba Begovićeve drame *Stana*. Kao zanimljivost ističem da je Begović iz Hamburga u pismu poslao opis scene.¹²⁸

Režiju Schillerova *Don Carlosa* Julije Benešić ocijenio je sljedećim riječima: „Režija g. Bacha pokazala je osobitu spretnost u izmjenjivanju scenarije, ali ni to nije pomoglo da jubilarna predstava potraje četiri i pol sata.“¹²⁹ Ovdje želim naglasiti da je 1909. godine Bach u zagrebačko kazalište doveo Ivu Raića, jednu od značajnijih umjetničkih ličnosti s početka 20. stoljeća u kazalištu.¹³⁰

O dolasku Ive Raića 1909. godine u HNK pisala je Antonija Bogner-Šaban.¹³¹ Bach i Raić razmjenjuju pisma iz kojih je vidljiva Raićeve sklonost Bachu glede repertoara i strujanja u europskom kazalištu.¹³² I stvarno je Raić našao u Zagrebu uporište u Josipu Bachu, koji je istodobnim glumačkim, redateljskim i ravnateljskim djelovanjem situirao modernističku dramatiku, „u ideološko-estetskom pogledu spoj najdisparatnijih struja i pojava...“ Gavela eklektičnost dramskog programa djelomično pripisuje i značajkama Bachove naravi, „pojačane njegovim autodidaktičkim osobnim fanatizmom, kao da je živio u vječnom strahu da mu nešto novo ne izmakne, stalno je bio u užurbanom pokretu. Po tome je on sa svom svojom turbulentnošću i neuravnoteženošću nosilac stilski vrlo određenog lika koji je preko njega dao i jasno stilsko određenje cijeloj jednoj eri našeg kazališnog života.“¹³³ Bachova upornost i umjetnički, grozničavi nemir ishodište su i Raićeve angažmana jer u ozbiljnosti i informiranosti mlađeg kolege uviđa mogućnost pomlađivanja i stilske modernizacije dramskog ansambla.¹³⁴ Raićevo nastojanje da pokrene zagrebačko kazalište i s tim u svezi da redatelj konačno prestane biti pasivni komentator i zanatski vješt posrednik između dramske književnosti i scene kakav je u suštini bio Josip Bach podrazumijeva i nužnu primjenu ostalih nastojanja takovrsne spoznajne preinake.¹³⁵

¹²⁸ Milan Begović, *Pisma i Autobiografski zapisi*, Sabrana djela Milana Begovića. sv. 21. (Zagreb: Naklada Ljevak / Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2004), str. 11-12.

¹²⁹ J. B.-ć. [Julije BENEŠIĆ], Schiller: Don Carlos. *Narodne novine*, 75/1909, br. 258 (11. XI), str. 4.

¹³⁰ Milan BEGOVIĆ; Ivo Raić, *Srpski književni glasnik*, knjiga. XXXIII., br. 5, str. 376-382.

¹³¹ Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 106.

¹³² Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 108.

¹³³ Branko GAVELLA, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), str. 86.

¹³⁴ Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 109.

¹³⁵ Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 120.

O Bachovoj ravnateljskoj otvorenosti i dalekovidnosti svjedoči nam Raićeva postava komedije Shakespeareove tragedije *Koriolan* i drame *Opasna igra*.

Godine 1910. Josip Bach režirao je šesnaest predstava.¹³⁶ Izdvojiti ću neke od kritika. Branimir Livadić piše da su u predstavi *Duše* Petra Petrovića Pecije „mnoge fine scene u režiji Josipa Bacha izvrstno uspjele“¹³⁷. Početkom kazališne sezone 1910./1911. Bacha je napao Matoš tvrdeći da glumce za njegove predstave bira njegova supruga Nina Vavra.¹³⁸ Bach je zbog toga tužio Matoša, a Matoš otad nije napisao nijednu pozitivnu kritiku za Bacha i Ninu Vavru. Sam Matoš o tome je zapisao: „Tako barem misli bivši poštanski činovnik i sadašnji ravnatelj drame gosp. Bach (ili gđa Vavra) jer javljaju svijetu da su me za moj posljednji kazališni feljton tužili. Naravno, ja nisam ništa pisao o njihovu poštenju i taj me predmet apsolutno nikako ne zanima, ali šta ćemo kad je njihovo poštenje – kazalište, ili kad je hrvatsko kazalište – poštenje Bacha i gospođe Vavre.“¹³⁹ No pravi uzrok sukoba vjerojatno je bila činjenica da Bach nije želio postaviti u kazalištu Matoševu komediju *Malo pa ništa*.¹⁴⁰ Također izdvajam Bachovu režiju *Agamemnona* koju je upotpunio glazbom Maxa Schillingsa.¹⁴¹ Bach u svojoj režiji *Zanat gospođe Warren* dodjeljuje glumcima konverzijska iskustva.¹⁴²

Godine 1911. Bach je režirao dvadeset drama u Hrvatskom narodnom kazalištu.¹⁴³ Za Bachovu režiju drame *Jozefina* Milan Ogrizović zabilježio je da je bila na visini.¹⁴⁴ Bach je dobio kritiku za režiju drame *Svadba za revolucije*: „Još veće zasluge za dobru režiju stekao bi sebi g. Bach kad bi neke scene znatno skratio. U drami se ionako suviše govori i tumači.“¹⁴⁵

¹³⁶ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 110-111.

¹³⁷ Id. [Branimir LIVADIĆ] Petar Petrović: *Duše*, *Obzor*, 51/1910, br. 141 (25. V.), str. 1-2.

¹³⁸ Antun Gustav Matoš. Pred kazališnom sezonom, *Hrvatska sloboda*, 3/1910, br. 187 (19. VIII.), str. 1-2.

¹³⁹ Antun Gustav MATOŠ, *Oko kazališta*, *Hrvatska sloboda*, 3/1910, br. 205 (12. IX.), str. 2-3.

¹⁴⁰ Branko HEĆIMOVIĆ, *Može li se Lauri vjerovati?* (Zagreb: Znanje, 1982), str. 93.

¹⁴¹ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*. Knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990), str. 110. Vidi i u: Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 141.

¹⁴² Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 146.

¹⁴³ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 111-113.

¹⁴⁴ Dr. M. O. [Milan OGRIZOVIĆ], Ljuba. Prvi put: Josephine. Komedija u 4 čina s prologom. Napisao Hermann Bahr. Prevela Ljerka pl. Šram. Redatelj G. Bach. Nastup Ljerke Šramove. *Hrvatsko pravo*, 17/1911, br. 4534 (3.I), str. 1-2.

¹⁴⁵ Id. [Branimir LIVADIĆ], Sophus Mihaelis: *Svadba za revolucije*. *Obzor*, 52/1911, 303 (1. XI.), str. 5.

Branimir Livadić i režiji Tucićeve drame *Kroz život* nalazi zamjerke: „Aktovke su bile vrlo pomno spremljene. I režija je odavala jasno simpatiju g. Bacha za djelo. Jedino se je ponovila u usiljenom laganom tempu prve aktovke pogješka, kojom ulazi neka monotonija u narodne scene. Puna kuća živahno je povlačivala igri i djelu.“¹⁴⁶ Fran Galović samo je pak zabilježio: „Režija g. Baha bila je u sva tri komada vrlo dobra.“¹⁴⁷ Galović je također napisao prikaz Shakespeareove tragedije *Romeo i Julija*, doduše njene reprize, ali je zanimljivo da je dosta pažnje posvetio Bachu: „Režija g. Baha bila je - kao uvijek - solidna i dobra, tek bi se inscenacija ove kratke pozornice morala nekako drugčije udesiti. Neugodno je naime, kad sjena prozora prednje kulise pada na prospekt, koji prikazuje vrt. Možda bi se tome dalo doskočiti drukčijom rasvjetom, recimo sa strane, a da se svjetlo u rampi utrne. - Inače je inscenacija vrta bila upravo vanredna. Isto je tako bila puna finih, slikarskih efekata i posljednja scena u grobnici. I, prizor na plesu nije više bio nalik pokladnoj maškaradi.“¹⁴⁸ Nikola Batušić ističe da nam je Galović nehotice otkrio Bachove redateljske postupke.¹⁴⁹ Istaknimo još i Bachovu režiju *Candida* Bernada Shawa za koju Galović piše „da je ukusni, moderni interieur i da je se ne bi trebala posramiti niti jedna pa čak ni ona najveća pozornica“.¹⁵⁰

Tijekom 1912. godine Bach nastavlja sa svojim režijama, njih ukupno dvadeset,¹⁵¹ prije svega domaćih djela, iako ne zanemaruje ni svjetske klasike, poput Dostojevskoga.¹⁵²

Izdvojit ću opasku Branimira Livadića o Bachovoj režiji Miletićeve drame *Pribina i Diletanti*: „Režijom g. Bacha koji je mnogo brisao djelo je Miletićevo znatno poraslo.“¹⁵³

Tijekom 1912. Bach režira i Vojnovićevu dramu *Gospođe sa suncokretom*, čija je scenografija osvjetljenja i raspored dekora (hotelsko predvorje u pozadini sa siluetama građevina u Veneciji pod mjesecinom) dočekana negativnim kritikama u novinama, da bi nakon premjere 25. svibnja 1912. kritičar priznao važnost

¹⁴⁶ Id. [Branimir LIVADIĆ], Srđan Tucić: *Kroz život*, *Obzor*, 52/1911. br. 321 (19. XI.), str. 2+7.

¹⁴⁷ F.G. [Fran GALOVIĆ], Hrvatsko kazalište. Prvi put; Srđan Tucić; *Kroz život*. *Hrvatska*, 1911., br. 17 (20. XI.), str. 1.

¹⁴⁸ F. G. [Fran GALOVIĆ], Repriza Romea i Julije. *Hrvatsko pravo*, 17/1911. br. 4756 (2. X.), str. 6.

¹⁴⁹ Nikola BATUŠIĆ, *Hrvatska kazališna kritika* (dramska), (Zagreb: Matica hrvatska, 1971), str. 117.

¹⁵⁰ F. G. [Fran GALOVIĆ], Prvi put: *Candida*. Gluma u tri čini. Napisao Bernhard Shaw. Preveo Srđan Tucić. Redatelj Josip Bach. *Hrvatsko pravo*, 17/1911, br. 4766 (13. X.), str. 1-2.

¹⁵¹ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 113-115.

¹⁵² J. B-ć. [Julije BENEŠIĆ], Dostojevski: braća Karamazovi, roman, dramatisovan po Jacquesu Copeauu i Jeanu Crouéu u pet činova, *Narodne novine*, 78/1912, br. 47 (26. II.), str. 2.

¹⁵³ Id. [Branimir LIVADIĆ], S. Miletić: *Pribina i Diletanti*. *Obzor*, 53/1912, br. 82 (24. III.), str. 2.

takvog postavljanja scene. Livadić piše: „jer Vojnovičeve pleinar slike bez pozorišnog svjetla nemaju i da se slika ko slika, svaka za sebe puna ljepote i zamannosti, tako da gledaocu ne pada ni na um da pita kako i odakle i zašto i čemu upravo tako, nego naprosto radosno prima i sretan je, što je baš tako sve liepo i nikako drugačije.“¹⁵⁴

Godine 1913. Bach je režirao dvanaest predstava,¹⁵⁵ a ističem da je kritičar u *Novostima* za Bachovu režiju *Marije Magdalene* napisao da je bila dobra.¹⁵⁶ Ovdje valja istaknuti da je Josip Bach Shakespeareovu dramu *San ljetne noći* režirao za prikazivanje 24. i 25. kolovoza 1913. u Maksimiru, na otvorenoj pozornici, pred 2.000 ljudi.¹⁵⁷ Prikaz te predstave na otvorenome napisao je Antun Gustav Matoš.¹⁵⁸ On je doduše puno više pisao i Shakespeareu nego o samoj izvedbi djela. Tek je istaknuo lijepi maksimirski ambijent a o glumcima da su glumili prosječno.¹⁵⁹ Kostime za ovu predstavu načinio je Tomislav Krizman. Livadić pak smatra da je najvažnija pouka kazališta u prirodi *gospodstvo geste i gospodstvo riječi*.¹⁶⁰ Antonija Bachova režija Tucićeve *Golgote* s novom dekoracijom i velikim Kristovim raspelom, kontrastima tamnog i bljeskovitog osvjetljenje i zvučnim ugodajima scenski zaprima neke secesijske značajke.¹⁶¹

Sedamnaest predstava u Bachovoj režiji izvedeno je 1914. godine.¹⁶² Ovom prigodom ističem pohvalu Bachove režije Shakespeareove drame *Romeo i Julija*: „Kraj ove dvojice u naslovnim ulogama istaknuo se g. Bach sa svojom režijom i uređenjem t.z.v. Shakespeareove pozornice koja ima da pospješi u jednu ruku brze promjene scena i činova, a u drugu, da pridrži neku tradiciju na ono doba, kad je Shakespeare živio.“¹⁶³

¹⁵⁴ Id. [Branimir LIVADIĆ], Premijera „Gospodje sa sunceketrom“ *Obzor* 53/1912. br. 146. str. 1-2. Isto: Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 155.

¹⁵⁵ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 115-117.

¹⁵⁶ gm. Marija Magdalena, građanska tragedija od Hebbla. Prigodom 30-godišnjice Borštnikova pozorišnog rada, *Novosti*, 7/1913, br. 79 (21. III.), str. 4.

¹⁵⁷ Boris SENKER, *Bard u Iliriji: Shakespeare u hrvatskom kazalištu* (Zagreb: Disput, 2006), str. 58-60.

¹⁵⁸ Anton Gustav MATOŠ, Shakespeare u šumi, *Obzor* 54/1913, br. 231 (24. VIII.), str. 1.

¹⁵⁹ Anton Gustav MATOŠ, Shakespeare u šumi *Obzor* 54/1913. br. 231 (24. VIII.) str. 1.

¹⁶⁰ M[ilutin] [Cihlar] Nehajev, Ljetno kazalište u Maksimiru, *Suvremenik* 8/1913, br. 10, str. 586-591.

¹⁶¹ Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 164.

¹⁶² *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 117-118.

¹⁶³ Vuk. [Dragomir VUČKOVIĆ], D.- Kazališna pisma. *Obzor*, 57 [25!] / 1914, br. 73 (15. III.), str. 1-2. Izvedba tragedije *Romeo i Julija* W. Shakespearea u Zagrebu (HNK).

Od osam predstava koje je Bach režirao 1915. godine istaknut ću nekoliko njih.¹⁶⁴ O režiji Pastonchijeve drame *Kerubinova sudbina* Branimir Livadić je zapisao: „G. ravnatelj Bach kao redatelj trudio se je osobito, da se živahnošću na pozornici približi talijanskom temperamentu.“¹⁶⁵ Pohvalno o režiji te drame pisao je i časopis *Hrvatska*: „Režija g. Bacha sa inscenacijom po nacrtima Krizmanovim bijaše jedno slavlje ukusa i prava je slast gledati tako uređenu pozornicu.“¹⁶⁶ Bach se istaknuo i u režiji Petrovićeve Šume: „Skladnoj naravnosti igre mnogo je dopriela režija. g. ravnatelja Bacha, koji je dojam trećeg čina pojačao plastičnom šumom(po nacrtu prof. Krizmana). Izvedba ovog domaćeg djela zaslužuje uobće svaku hvalu.“¹⁶⁷

I 1916. godine Bach je režirao samo osam predstava.¹⁶⁸ Navest ću neke od kritika. Bach je režirao *Lijepu pustolovinu*, za koju je kritičar zapisao: „Redatelj g Bach sigurnim tempom predstavu koja je tekla kao lagahne fine karuce po gladtkoj cesti.“¹⁶⁹

U povodu stogodišnjice rođenja Ivana Kukuljevića Sakcinskog izvedena je njegova drama *Juran i Sofija*, ali kritičar je tek zabilježio da je Bach bio režiser te predstave.¹⁷⁰

Josip Bach bio je redatelj drame *Iza zidina* Henrija Nathansena. O izvođenju drame zabilježeno je: „Srdce nas je bolilo, gledajući, gdje se krvare pri nezahvalnom poslu - samo djelo je prevela naša dramska direktorica, a uvježbao ga poznatom egzaktnošću g. Bach, - čestiti umjetnici koji su kadri izniesti i ciklus drama sladkog avonskog labuda.“¹⁷¹ U prikazu Petrovićeve drame *Mrak* tek je zabilježeno da je Bach bio režiser te drame.¹⁷²

Početkom sezone 1916./1917. održana je *Kajkavska večer* te je tom prigodom izvedena komedija *Matijaš Grbancijaš diak* Tituša Brezovačkog. Kritičar Teklić za-

¹⁶⁴ Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980., str. 118-120.

¹⁶⁵ Id. [Branimir LIVADIĆ], Francesco Pastonchi: Kerubinova sudbina, *Obzor*, 58[56!]/1915, str. 64 (5. III.), str. 2.

¹⁶⁶ [Slavko TEKLIĆ], Prvi put: Kerubinova sudbina. Tri čina od Francesca Pastonchia. *Hrvatska*, 1915., br. 1002 (5. III.), str. 3.

¹⁶⁷ Petrovićeva Šuma, *Narodne novine*, 81/1915, br. 29 (5. II.), str. 4.

¹⁶⁸ Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980., str. 120-121.

¹⁶⁹ S. T. [Tatalović TOMIĆ – Slavko TEKLIĆ] Liepa pustolovina. *Hrvatska*, 1916., br. 1258 (11. I.), str. 3. Izvedba djela G. – A. de Caillaveta, R. de Flersa i É. Reya u Zagrebu (HNK).

¹⁷⁰ S. T.[Slavko TEKLIĆ], Stogodišnjica Ivana Kukuljevića-Sakcinskog. *Hrvatska*, 1916., br. 1395 (30. V.), str. 2. Izvedba djela *Juran i Sofija* u Zagrebu (HNK).

¹⁷¹ S. T. [Slavko TEKLIĆ]. Iza zidina. Igra Henri Nathansena u 4 čina. Redatelj: J. Bach. *Hrvatska*, 1916., br. 1361 (26. IV.), str. 2.

¹⁷² S. T. [Slavko TEKLIĆ], Mrak, Drama Pecije Petrovića u 3 čina, *Hrvatska*, 1916., br. 1582 (11. XII.), str. 2.

pisao je: „Vrlo dobra režija, za koju je ovaj puta skrbio neumorni redatelj Josip Bach iscijedila je iz komedije sve sočne pojedinosti, koje su prikazivači iznieli plastički sigurnim vladanjem teškoga jezika.“¹⁷³

Godine 1917. Bach je režirao također osam predstava.¹⁷⁴ Ta je godina bila posvećena šezdesetoj obljetnici života Ive Vojnovića, pa je u njegovu čast odigrana predstava *Ekvinocijo* u kojoj je Vavra igrala Jelu, a premijera je bila 9. listopada 1917. Redatelj predstave bio je Josip Bach, dok je u predstavi korištena glazba Ivana Zajca. Jozo Ivakić o Bachovoj režiji zabilježio je sljedeće: „To je ujedno i najefektnija scena u drami, koja je i režijski sretno završena i dobro izrađena, zbog čega valja pohvaliti g. ravnatelja Bacha, koji je režirao ovaj komad.“¹⁷⁵ Spomenimo još da je Bach bio i redatelj drame *Objavljivanje* Milana Ogrizovića. Branimir Gršković ukratko je zapisao: „Mise en scène je na svakom koraku odavala sigurnu ruku g. upravitelja Baha.“¹⁷⁶

Tijekom 1918. godine Josip Bach režirao je devet predstava.¹⁷⁷ Prva je *Ilirci* Vladimira Lunačeka, za koju je kritičar napisao da je Bachova režija bila maestralna.¹⁷⁸ Druga je drama *Novi red* Josipa Eugena Tomića, za koju je kritičar ustvrdio da je Bachova režija bila dobra.¹⁷⁹ Napominjem da je Josip Bach te godine u kazalište primio Tita Strozziya, kasnije jednoga od najznačajnijih kazališnih djelatnika u Hrvatskoj.¹⁸⁰ Za Bachovu režiju Strinbergove drame *Vampir* (20. lipnja 1918.) Bogner-Šaban piše: „Josip Bach u režiji ‘Vampira’ fizički aktivizam i psihičku destruktivnost sudionika povjerava vrsnim poznavateljima modernizma Ignjatu Borštniku (Edgar), Milici Mihičić (Alice), Hinku Nučiću (Kurt) i Ivi Raiću (Allan).“¹⁸¹

¹⁷³ S. T. [Slavko TEKLIĆ] Kajkavsko veče. *Hrvatska*, 1916., br. 1485 (2. IX.), str. 1. O predavanju D. Prohaska i izvedbi Matijaša Grabancijaša dijaka T. Brezovačkog u Zagrebu (HNK). Red. J. Bach.

¹⁷⁴ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 121-122.

¹⁷⁵ J. Iv. [Jozo IVAKIĆ], Vojnovićeva proslava, *Narodne novine*, 83/1917, br. 232 (10. IX.), str. 1-2. Izvedba drame *Ekvinociji* u Zagrebu (HNK).

¹⁷⁶ G. [Branimir GRAŠKOVIĆ], Dr. Milan Ogrizović: „Objavljivanje“, *Jutarnji list*, 6 (1917), br. 2080, st. 5.

¹⁷⁷ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 122-123.

¹⁷⁸ bi. Uspomene iz nedavne prošlosti u kazalištu. Nušičev knez od Semberije. Premiera Lunačekovih Iliraca. *Jutarnji list*, 7/1918, br. 2501(14. XI.), str. 6-7.

¹⁷⁹ Gj., Kazališno slavlje J. E. Tomića (Proslava sedamdeset pete godišnjice rođenja. Premijera njegove komedije u 3 čina Novi red.) *Jutarnji list*, 7/1918, br. 2472 (19. X.), str. 4.

¹⁸⁰ Eliza GERNER, Tito Strozzi: *Sojtelta i sjene jednog glumačkog put* (Zagreb: Promete, 2004), str. 28.

¹⁸¹ Antonija BOGNER-ŠABAN, *Ivo Raić – hrvatski europski glumac i redatelj* (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2018), str. 184.

Godine 1919. Bach je režirao pet dramskih djela.¹⁸² O njegovoj režiji nemamo nikakvih kritičkih prikaza, ali to je bila godina velike polemike između Krleže i Bacha, o čemu ću više pisati u sljedećem poglavlju.

Tijekom 1920. godine Bach je režirao još samo jednu predstavu, i to Čvor Petra Petrovića Pecije.¹⁸³

Napominjem da je Josip Bach sudjelovao kao redatelj u izvedbi Rossinijeve opere *Willim Tell* 1908. godine.¹⁸⁴ Bach je rijetko izbivao izvan svoje matične kuće, Hrvatskoga narodnog kazališta, ali je ipak 1908. godine u osječkom Narodnom kazalištu režirao *Seljačku bunu* Đure Prejca.¹⁸⁵

U svojstvu direktora Drame Bach je postavio ukupno 350 dramskih djela. Pritom se, tvrdi Batušić, ne radi samo o dnevničarskom poslu nego i o svjesnoj želji za sveobuhvatnom kazališnom kreativnošću kod koje se vlastiti izbor dramskih djela poklapa s osobitim scenskim afinitetima, čime se režija zaokružuje od posvemašnjeg kazališno-praktičnog autorstva.¹⁸⁶ Bachov repertoar iz starije hrvatske dramatike obuhvaća Gundulića, Brezovačkoga, Nemčića, Demetera, Šenou, Bogovića, Tomića i Markovića. Te autore nije postavljao samo iz patriotskih pobuda nego je bio čvrsto uvjeren u njihove trajne vrijednosti koje će moći potvrditi ne samo njegova generacija. Josip Bach bio je zastupnik mladih na sceni. Poklonik je Vojnovića te režira njegove drame: *Ekvinocijo*, *Smrt majke Jugovičke*, *Gospođa sa suncokretom*. Režirao je drame Milana Ogrizovića, Milana Begovića i Petra Petrovića Pecije. Na našim pozornicama afirmirao je Branislava Nušića, koji postaje jedan od najomiljenijih i najizvođenijih pisaca upravo zahvaljujući Bachovim redateljskim zahvatima i ravnateljsko-dramaturškim zagovorima.¹⁸⁷ Milan Begović pak piše da nema nijednog hrvatskoga autora od imena kojem Bach nije pomogao do uspjeha, i to ne samo time što mu je djelo stavio na repertoar nego i što mu je svojom režijom pospješio pobjedu.¹⁸⁸ Ovdje valja izuzeti Krležu, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju. Matoš također navodi da je odbio dramu Z. Kolarić-Kišur.¹⁸⁹ Batušić ističe da je Bach promicao i rusku literaturu, koja je do nas stizala zahvaljujući obaviještenosti dramaturga Nikole An-

¹⁸² *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 123-124.

¹⁸³ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 124.

¹⁸⁴ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 198.

¹⁸⁵ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, str. 646.

¹⁸⁶ BATUŠIĆ, Hrvatska kazališna režija u razdoblju Moderne, *Dani hvarskog kazališta:građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 7/1980, br. 1, str. 35.

¹⁸⁷ BATUŠIĆ, Hrvatska kazališna režija u razdoblju Moderne, str. 37.

¹⁸⁸ (B.) [MILAN BEGOVIĆ] Josip Bach. *Književnik*, 1/1928, br. 8, str. 303-304.

¹⁸⁹ Antun Gustav MATOŠ, I opet nečuvena nepravda, *Novosti* 7/1913, br. 126, str. 3.

drića. Tako uz dramatisacije Tolstoja (*Ana Karenjina* i *Uskrsnuće*), Bach već 1903. godine postavlja *Na dnu* Maksima Gorkoga, desetak mjeseci nakon moskovske praiizvedbe, a 1908. godine *Život čovjeka* Leonida Andrejeva. Posebno je zaslužan za postavu niza skandinavskih autora, primjerice Ibsenovih drama, za inscenaciju Strindberga, Sudermanna, Hauptmanna i Wildea (*Saloma* i *Idealan muž*). Europskoj moderni pridavao je posebnu pažnju, pa su za njegova doba kod nas prvi put prikazivani Shaw, Galsworthy, Hamsun, Przybyszewski, Maeterlinck, Wedekind, D'Annunzio, Schnitzler, Schopenhauer i Bahr.

Uspostavio je suradnju sa slikarima, koji su počeli stvarati hrvatsku scenografsku umjetnost, a njegove redateljske knjige govore da je, premda pretežito autodidakt u bitnim redateljskim pitanjima, i na tom području nastojao slijediti europske uzore u smislu zajedničkoga dogovaranja u kreaciji scenskoga prostora. Prvi naši scenografi, Branimir Šenoa i Tomislav Krizman, afirmirali su se upravo u njegovim režijama, a za Bachove uprave i s njim u suradnji debitirao je 1918. godine kao scenograf Strindbergova *Smrtnoga plesa* Ljubo Babić, neprijeporno najveće ime u kasnijem razvoju naše scenografije.¹⁹⁰

Bachovo dovođenje Ive Raića i Branka Gavelle nesumnjivo govori o njegovoj dalekovidnosti u razvoju kazališta.

Boris Senker ovako je ocijenio Bachovu režiju: „Miletićev učenik, dramaturg i ravnatelj drame Josip Bach, eklektik i činovnički pedantan kazališni djelatnik koji režiju još ne drži za interpretaciju dramskog teksta ili slobodno, autorsko oblikovanje kazališne predstave nego je točan, 'linearan' (E. Fischer-Lichte) i doslovan prijevod drame iz književnog u scenski 'jezik'.“¹⁹¹ Navodim još da je Bach zaslužan za osvježanje dramskoga repertoara recentnim djelima suvremenih europskih dramatičara, među koje se ubraja i Wedekind.¹⁹²

3. Josip Bach kao polemičar i društveno angažirani intelektualac

Bach je cijeli svoj život bio kritičan prema događajima oko sebe, a to se, naravno, odnosilo najviše na kazalište u kojem je živio i radio, ali za koje je i živio. Već kao vrlo mlad, u dvadeset prvoj godini (1895.), napisao je svoj prvi polemički članak *Staro-novo kazalište*.¹⁹³ S povjerenjem i uvažavanjem govori o najavljenim reformama Stjepana Miletića: „Novi upravitelj znao je već odavna, da publika

¹⁹⁰ BATUŠIĆ, Hrvatska kazališna režija u razdoblju Moderne, str. 38.

¹⁹¹ Boris SENKER, *Hrvatska drama 20. stoljeća, I dio* (Split: Logos, 1989), str. 12.

¹⁹² Martina Petranović, Kazališna recepcija djela Frnaka Wedekinda, *Dani hvarskog kazališta Prešućeno, zabranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu* (Zagreb / Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Književni krug, 2007), str. 377.

¹⁹³ Ruina iz kazališnog kluba [Josip BACH], *Staro-novo kazalište, Obzor*, 36/1895, br. 170, str. 3.

ima pokvaren ukus, pa se toga radi baci na teški i mukotrpan rad, na liečenje birane publike.¹⁹⁴ Bach vjeruje da će novi upravitelj uspjeti odgojiti publiku i ponuditi bolji repertoar. Bach je vodio polemiku s Jovanom Hranilovićem o kazališnom repertoaru.¹⁹⁵ No zbog svojega je temperamenta cijeli život vodio polemike. Godine 1910. polemizira s Andrićem o kazališnom repertoaru,¹⁹⁶ a 1919. započinje čuvena polemika s Krležom o kojoj ću detaljno pisati u nastavku članka. Iste godine započinje i polemika sa Srećkom Albinijem.¹⁹⁷ Sljedeće, 1920. godine, vodio je polemiku s Josipom Kosorom.¹⁹⁸ U tu polemiku uključila se i Marija Jurić Zagorka svojim člankom.¹⁹⁹ Zbog financijske krize u kazalištu, vodio je polemiku s Julijem Benešićem, o čemu sam pisao u prvom poglavlju ovoga rada. Godine 1930. polemizirao je s Antunom Dobronićem,²⁰⁰ a 1932. uključio se u polemiku o autorstvu komedije *Ljubovnici*, koja se pripisivala Marinu Držiću.²⁰¹

3.1. Polemika između Josipa Bacha i Miroslava Krleže

Najveća Bachova polemika i u povijesti hrvatskoga kazališta svakako najpoznatija jest ona između njega i Miroslava Krleže. Sukob ću pokušati istražiti s kulturno-umjetničkoga stajališta te u društveno-kulturološkom kontekstu.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Jovan Hranilović, Kazališna sezona u Zagrebu, *Vienac*, 31/1899, br. 34, str. 556; Josip Bach, Zur neuen Theatersaison, *Agramer Zeitung*, 74/1899, br. 197, str. 5-6.

¹⁹⁶ A [Nikola ANDRIĆ.], Hrvatska pozornica. *Narodne novine*, 76/1910, br. 13 (18.I) O dramskom repertoaru HNK u Zagrebu. Josip BACH, Hrvatska pozornica *Obzor*, 51/1910, br. 17 (18. I.), str. 1.

¹⁹⁷ Srećko ALBINI, Novo kazalište u Zagrebu. Kazalište za vedru umjetnost. *Obzor*, 60/1919, br. 161 (9. VII.), str. 2; Josip BACH, Kazalište za vedru umjetnost. *Obzor*, 60/1919, br. 164 (12. VII.), str. 2; Srećko ALBINI, Kazalište za vedru umjetnost. i gospodin ravnatelj Bach, *Obzor*, 60/1919, br. 168 (12.VII), str. 2; Srećko ALBINI, Problem novog kazališta u Zagrebu, *Novosti*, 16/1921, br. 42. str. 6; Srećko ALBINI, Novo kazalište u Zagrebu. Kazalište za vedru umjetnost. *Narodno djelo*, 2/1920-21, br. 284, str. 1-2.

¹⁹⁸ Josip BACH, Nekoliko priloga iz povijesti hrvatskog kazališta *Novosti*, 14/1920, br. 110 (10. VI.), str. 1-4; Josip KOSOR, Odgovor gosp. Bachu. *Novosti*, 14/1920, br. 112 (12. VI.), 1; br. 113 (13. VI.), str. 1-2; Josip BACH, Nekoliko novih priloga iz povijesti Hrvatskog kazališta (i opet posvećeno g. Josipu Kosoru.); *Novosti*, 14/1920, br. 126 (26. VI.), 3; *Novosti*, 14/1920, br. 129 (29. VI.), 2-3; Josip KOSOR, Odgovor gosp. Bachu. *Novosti*, 14/1920, br. 131 (1. VII.), str. 2.

¹⁹⁹ ZAGORKA [Marija Jurić ZAGORKA], Kazalište i domaći autori. *Novosti*, 14/1920, br. 111 (11. VI.), str. 3. U Zagrebu (HNK). – odgovor na članak: Josip Bach, Nekoliko priloga iz Hrvatskog kazališta. (posvećeno g. Josipu Kosoru.)

²⁰⁰ Branko HEĆIMOVIĆ, Članci, feljtoni polemike Josipa Bacha, *Dani hvarskog kazališta Prešućeno, zbranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu* (Zagreb/Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Književni krug, 2007), str. 331, Josip BACH, „Drama slobodarske himne. Odgovor Josipa Bacha A. Dobroniću“. *Slobodni glas*, br. 33, str. 3, Zagreb, 6. /?/ 3. 1929; „Drama slobodarske himne. Drugi odgovor A. Dobroniću“. *Slobodni glas*, br. 36, str. 3, Zagreb, 8. /?/ 3. 1929; „Drama slobodarske himne“. *Slobodni glas*, br. 38, str. 2, Zagreb, 12 /?/ 3. 1929.

²⁰¹ Branko HEĆIMOVIĆ, Članci, feljtoni polemike Josipa Bacha, str. 331.

3.1.1. Sukob Bach – Krleža s kulturno-umjetničkoga stajališta

Kada ističemo sukob s kulturno-umjetničkoga stajališta, moramo naglasiti da je Bach pripadnik moderne,²⁰² a Krleža novoga ekspresionističkog pravca. Gavella o Bachu i moderni piše: „Bach uopće nije bio narav načelne tvrdoće. On je i u tome bio tipični potomak hrvatske Moderne s njenim tipičnim i usudom pomanjkanjem jedinstveno fundirane ideologije. Ta naša Moderna u ideološko-estetskom pogledu spajala je eklektički najdisparatnije struje i pojave.“²⁰³

Sukob je započeo na dva načina: Krležinom kazališnom kritikom i Bachovim odbijanjem Krležinih drama. Prvo je Krleža objavio kazališnu kritiku Balzacove drame *Marcadeta*²⁰⁴ u časopisu *Juriš*.²⁰⁵ Na vrlo grub način ismijao je cijelu predstavu, glumce, a nadasve upravu u kojoj se nalazio i Bach: „Papić mogao je da stilizuje svoju scensku formu tako, da bi uspeo, da ostane na visini, u koju se od vremena na vreme izbaci njegov simpatični i neosporni talent, on bi onda bio jedna od naših važnih scenskih energija, s kojom će jedna zdrava uprava, koja će doći posle ove jadne i bolesne bezuvetno morati da računa. Ali tako, kako jest, čini se da je i gosp. Papić jedan od onih mnogih naših glumaca, koje je ignorant-ski tvari nehaj uprave i idijotska i pospana monotonija naše kritike uspavala.“²⁰⁶ Najbolju ocjenu te kazališne kritike dao je Branko Hećimović: „Ne ulazeći u raspravu u kojim je objeckijama, neovisno o nejasnoćama i nedorečenostima u njihovom formuliranju, o Papiću, kao i o drugim glumcima, sudionicima predstave, Krleža u pravu i u kojoj mjeri, važno je konstatirati da on zapravo ne luči zadatke odgovornost uprave, ukoliko ne apostrofira izravno za dugoročno loše stanje u kazalištu i njegovo pogrešno vođenje, i redatelja, kojeg kao i režiju ne dotiče, tako da je na temelju njegove kritike upitno zapravo razlikuje li Krleža ingerencije uprave i redatelja u realizaciji predstave? Ili možda svjesno i tendenciozno usmjerava svoju kritiku na optužnu upravu, odnosno Bacha?“²⁰⁷ Kad

²⁰² Nikola BATUŠIĆ, Josip Bach i moderna, u: *Hrvatska dramska književnost i kazalište –Invetura milenija / Krležini dani u Osijeku 2001*, priredio Branko Hećimović (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta / Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet, 2002), str. 122-134.

²⁰³ Branko GAVELLA, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), str. 87.

²⁰⁴ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*. Knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990). knjiga I., str. 123.

²⁰⁵ Miroslav KRLEŽA, *Marcadet Juriš*, 1(1919) sv. 1 (travnja 1919), str. 15-21.

²⁰⁶ KRLEŽA, *Marcadet*, str. 17-18.

²⁰⁷ Branko HEĆIMOVIĆ, Tri krležine kazališne kritike, *Dani hvarskog kazališta: Hrvatska književnosti i kazalište dvadesetih godina 20. stoljeća*. (Zagreb/Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Književni krug, 2003) str. 71. Vidi i: Branko HEĆIMOVIĆ, *U zagrljaju kazališta* (Zagreb: Hrvatski centar ITI – UNESCO, 2004), str. 158.

govorimo o Krležinim kazališnim kritikama, valja naglasiti da su one pisane u vrijeme kada su Krležine drame odbijene, što je sigurno izazvalo negativan stav Krleže prema HNK. Nikola Batušić zapisao je „da su Krležine dramske kritike više originalni ekskurs mnogostranog Krležinog književnog angažmana (...) nego pokušaj sistematskog praćenja našeg kazališnog života“²⁰⁸.

Pisana polemika počela je nakon što je Bach objavio članak *Najsmioniji dramatičar i pjesnik*.²⁰⁹ Bach je u članku o Krleži pisao vrlo pohvalno i pokušao je opravdati nemogućnost izvođenja Krležinih drama: „I evo upravo onaj, koji ih je odbio, hoće da kaže o tom našem najsmionijem dramatičaru. Ne samo najsmionijem nego i najorginalnijem.“²¹⁰ Bach je članak završio još jednom pohvalom Krleži: „Svakako Krležom otpočinke u nas strože mjerilo ne samo u lirici već i u drami. *Plamen*, kojem je redaktor i koji donosi *Michelangela* planuo je već u prvom broju požarom i uništio mnoge pjesničke vrijednote do jučer. Doduše Krleža obara 'Sturmdrägerisch' sve naše svetinje, svu našu prošlost u prah. Ne priznaje ni Preporoda ni Moderne, a ipak da njih nije bilo, ne bi se ni On mogao tako dželmutati! Na njihovim grobovima mogao on tek da uskrsne. Hrvatski Prometej, koga je kljuvao crnožuti dvoglavi orao, može tek sad kad ga je oslobodio srpski Heraklo da smiono istupa kao - Lucifer?“²¹¹ Krleža je vrlo žestoko odgovorio u svojem *Plamenu*.²¹² Na početku članka napisao je povijest svojih odnosa s Bachom. Sukob je započeo mnogo ranije, o čemu nam svjedoče i sami akteri, Bach²¹³ i Krleža.²¹⁴ Nakon povratka iz Srbije i objavljivanja prvih legendi u *Književnim novostima* sâm Krleža zapisao je: „To je bilo pred pet godina. U lipnju 1914. Ja sam bio onda potpuno neiskusni u tajnoj literarnoj diplomaciji i hteo sam da se posvetim čistoj književnosti i režiji, od koje bih mogao da živim. Zato sam odnio g. Bachu dramu u tri čina 'Salomu', kako da dokumentiram svoj talent za scenu.“²¹⁵

²⁰⁸ Nikola BATUŠIĆ, Zagrebačka kazališna kritika, u: Enciklopedija Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu (Zagreb: Izdavačko knjižarsko poduzeće Naprijed / Hrvatsko narodno kazalište, 1969), str. 700.

²⁰⁹ Josip BACH, Najsmioniji dramski pjesnik, *Obzor*, 60(1919), br. 19, str. 1-2.

²¹⁰ BACH, Najsmioniji dramski pjesnik, str. 1.

²¹¹ BACH, Najsmioniji dramski pjesnik, str. 2.

²¹² Miroslav KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, *Plamen*, 1/1919, br. 8, str. 67-73. Valja naglasiti da je dokumente o sukobu Krleža Bach objavio Krtalić. Ivan KRTALIĆ, Krležina polemika s Josipom Bachom, *Republika*, 42/1986, br. 9-10, str. 985-1018. Kasnije su Krležini tekstovi objavljeni u Miroslav KRLEŽA, *Iz književne Krčme, Sabrana djela Miroslava Krleže Polemike sv. 4.* (Sarajevo: Oslobođenje/Mladost (Zagreb), 1983).

²¹³ Josip BACH, Najsmioniji dramski pjesnik, str. 1-2.

²¹⁴ Miroslav KRLEŽA, Slučaj direktora drame gospodina Bacha, u Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1998), str. 172-184.

²¹⁵ Miroslav Krleža, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, *Plamen*, 1/1919, br. 8, str. 67.

To potvrđuje i Bach: „U izdanju «Savremenih pisaca» knjiga 40 «Tri simfonije» čita se «da je upravi kr. hrv. zem. kazališta predao dosad šest drama («Saloma», «Sodoma», «Leševi», «Kraljevo», «Gospođica Lili», «Utopija»), no sve su bile odbijene.»²¹⁶ Bach je Krleži vratio *Salomu* uz pismo koje nam u cijelosti donosi Krleža: „Dragi gospodine Krleža! Svakako smiono poslije Wilde - napisati novu *Salomu*. Vaša je *Saloma* zbilja nova, samo na žalost nije drama. Odviše govore Saloma i Johanaan. I to nedramatski govore. Kako je Vaša *Saloma* za Vas drama tako bi bile drame i *Pjesma nad Pjesmama* i *Psalmi Davidovi*, *Jevrenin plač* i Nietzscheov *Zaratustra*. Svakako pjesničko djelo zbilja zanimljivo ali nedramatskim dialogom. Razvučeno do dosade na pozornicu. I ja sam ka Rimljanin na str 18. „siti su pustih riječi“ pa da kao Vaš farizej htjeli bi “žive dokaze”. Šteta to nije drama. Vaš Bach.”²¹⁷ Krleža dalje piše da je u kolovozu 1915. godine Bach odbio njegovu dramu *Sodoma* s obrazloženjem da je drama neizvediva i da je sada rat te da „sve ove mistične gluposti postale su suvišne. Sad je vrijeme verizma.”²¹⁸ Potom je ujesen 1915. godine Krleža odnio atovku *U predvečerje*, a Bach mu je navodno rekao: „Ta Vaša drama, to je svinjarija! To je! To! da ste došli pred 10-20 godina! No! Hajde de! Ali danas! Ta Vi prepisujete Przybisevskog. Što ja mogu s Vama? Zbogom!”²¹⁹ Za dramu *Leševi* Bach je, prema Krleži, izjavio: „To je Wildgans! To je prepisani Wildgans! Ali presvetli nije za takve stvari! Pa kad ste vi čuli molim, Vas da je u Zagrebu sin ubio oca?”²²⁰ Prema Krleži, *Kraljevo* je Bach odbio sa smiješkom i konstatacijom da Krleža radi kao hrvatski *Lope de Vega*.²²¹ Konačno u proljeće 1917. godine Krleža donosi dramu *Utopija*, a Bach ga je, prema Krleži, odbio riječima: „Ali! to je Clodel! Maeterlinck! Galović! A ne Vi To nije ništa novo! Sve je to prazno kao i Vaše pesme. Tu se neku ljudi zanašaju metrikom vašeg stiha. A ne vide kako je sve to plitko i prazno. Pa kazalište će ostati prazno! Tko će doći to da vidi? Kako? Kako da ja to dajem? Što će publika na to?”²²² Krleža zatim ističe da je do promjene Bachova stava i članka o najsmionijem i najoriginalnijem umjetniku došlo zbog toga što je Društvo književnika štampalo njegovu knjigu *Tri simfonije*. Tu Krležinu tezu prihvatio je i Lasić: „Međutim, lipnja/srpnja 1917. Društvo hrvatskih književnika štampalo je Krležine *Tri simfonije* u svojoj uglednoj biblioteci ‘Suvremeni hrvatski pisci’. Do tada je Bach razgovarao s

²¹⁶ Josip BACH, Najsmioniji dramski pjesnik, *Obzor*, 60/1919, br. 19, str. 1.

²¹⁷ Miroslav KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, *Plamen*, 1/1919, br. 8, str. 68.

²¹⁸ KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, str. 68-69.

²¹⁹ KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, str. 69.

²²⁰ KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, str. 69.

²²¹ KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, str. 69.

²²² KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, str. 70.

nekim mladim anonimusom, sada je, odjednom, ljeta 1917, taj anonimus postao neko ime, što je Bacha potaklo na opreznost: hvali *Hrvatsku rapsodiju* (štampanu kolovoza 1917) kao našu najbolju dramu, a kad mu je Krleža predao *Michelangela Buonarrotija*, tada mu Bach (odnosno HNK) isplaćuje honorar od 1.500 kruna sa žaljenjem što ni ta drama nije izvediva.⁷ Potpuno je razumljivo da je Bach sada bio ljubazan prema toj 'novoj zvijezdi' hrvatskog književnog neba oko koje su se počeli ukrštavati mačevi, jer je ta zvijezda bila ne samo plodan dramski pisac koji više da mu HNK sistematski odbija drame nego je Krleža bio i opasan 'nervčik', koji je u DHK na Skupštini od 6. lipnja 1918. gotovo razlupao glasovir sarkastički se rugajući 'kosturima' a 14. studenog 1918. izazvao je skandal u 'Kolu' urlajući na Slavka Kvaternika i kličući Lenjinu.²²³ Međutim, ja sam skloniji mišljenju koje je iznio Hećimović: „Krleža u već spomenutom članku *Slučaj direktora drame gospodina Bacha* rekapitulirao cijeli spor s Bachom vješto manipulirajući pritom njegovim prosudbama svojih drama, ali iskazujući time neizravno i osobnu satisfakciju Bachu.“²²⁴ No sukob se nastavio. Nakon što je Bach prihvatio Krležinu dramu *Michelangelo Bunaroti*, došlo je do incidenta koji je izazvao Krleža na predstavi drame Petra Petrovića (vidi dalje u tekstu). Nakon toga Krleža je napisao pismo Bachu: „Jučer na fašnik, uverio sam se prigodom slavne Petrovićeve aktovke, da je moj *Michelabelo B.* doista neizvediv u Vašem kazalištu. Neizvediv je u potpunom značenju ove reči. Prema tome odustajem od prikazivanja.“²²⁵ Bach je Krleži odgovorio na to pismo: „I zato, ako i dalje odustajete od prikazivanja ne odustaje Hrvatsko kazalište. Poslije Petrovićeva neuspjeha, kome ste vi direktno pripomogli iz gledališta, bit će tim veći Vaš sopstveni uspjeh s pozornice kome je onda indirektno pripomogao i Pecija Petrović svojim vragolijama. Svaki na svoj način. Držim da se razumijemo. Em smo Horvati.“²²⁶ Krleža je vrlo grubo odgovorio: „Vi ste bezobrazni glupan i apsolutna estetska i etička ništica. To je sve što ja moga da Vam još kažem. I ne pište mi više niti slova.“²²⁷ Usljedila je još jedna razmjena pisama u travnju 1919. godine.²²⁸ Bach je u pismu opovrgnuo tezu da je do njegova obrata

²²³ STANKO LASIĆ, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)* (Zagreb: Globus / Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, 1987), str. 342.

²²⁴ Branko HEĆIMOVIĆ, Još i opet: Krleža Bach, Kulturno povijesni i dokumentarno biografski prinos polemici. *Miroslav Krleža, Zbornik radova sa simpozija povodu 120 obljetnice rođenja* (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2015), str. 73.

²²⁵ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5982, nedatirano 1919.

²²⁶ KRLEŽA, *Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame*, str. 71.

²²⁷ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5982, Zagreb, 6. ožujka 1919.

²²⁸ Bachovo pismo od 16. travnja 1919 u cijelosti je objavio Krleža u *Plamenu*: Miroslav KRLEŽA: Jedan od hrvatskih Govekarjov, *Plamen* 1 (1919) br. 10, str. 152-153.

u pogledu vrijednosti Krležinih drama došlo nakon objavljivanja *Tri sinfonije* jer je on već u prvom pismu istaknuo da je Krležino djelo zanimljivo.²²⁹ Krleža je opet odgovorio: „Vi ste svjestan toga da lažete od prve do posljednje reči. Vi niti pojma nemate o nekoj zemaljskoj vrednoti, koji ljudi Istnom nazivaju. Vi ste mi jasan i osećam samilost za Vas.“²³⁰ U svojem članku u *Plamenu* Krleža također vrlo negativno piše o Bachovim sposobnostima: „Gospodin Bach po svojim umjetničkim sposobnostima uopće ne dolazi u obzir. On je jedna od najneznatnijih scenskih pojava našeg teatra.“²³¹ Bach je na taj članak odgovorio u *Jugoslavenskoj njivi*, gdje donosi razmjenu gore navedenih pisama te negaciju Krležinih tvrdnji o Hrvatskom narodnom kazalištu: „Samo na taj način osvjedočili biste se, da se na tom odličnom mjestu nipošto ne sjedi u mekanim 'crvenim foteljima', nego na posve običnoj tvrdoj stolici i da moraš biti i te kaki majstor 'borbe i balansiranja' a da uz dosadanje naše kazališne prilike i neprilike - drama i opera u jednoj zgradi - uzmogneš u opće raditi.“²³² Slijedio je Krležin odgovor u *Plamenu*.²³³ U uvodu je Krleža istaknuo da mora nastaviti polemiku i da ne može dopustiti da Bachova riječ bude posljednja.²³⁴ U nastavku članka Krleža je objavio Bachovo pismo od 16. travnja 1919., a nakon toga uslijedilo je pobijanje Bachovih stavova. Krleža je pismo završio riječima: „Gospodin Bach je ali valjda držao svoje pismo osobitim remek djelom, te je po tome svakako nastojao da taj umotvor ugleda danje svetlo i štampa da *Jugoslavenskoj njivi*. Da baci publici *Njive* pesak u oči i da se pokaže nekim detektivom, koji iznaša o meni neke nepoznate dokumente, on je preštampao iz *Plamena* pisma koja sam ja već u *Plamenu* objavio, ali da toga nije nigde naznačio.“²³⁵ Bach mu je odgovorio novim člankom u *Hrvatskoj njivi*, u kojem je odgovor išao u dva pravca. Prvo je Krleži odgovorio da je Fran Goverkar bio uspješan ravnatelj ljubljanskoga Slovenskog gledališća jer je popularnim komadima spasio kazalište od financijskog kraha te omogućio da se daju i djela visoke literarne vrijednosti.²³⁶ Drugi dio odgovora odnosio se na Krležin članak o generalu Konradu.²³⁷ O tom dijelu polemike riječ je u odlomku

²²⁹ Josip BACH, Polemičar Krleža, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919, br. 18, str. 291.

²³⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5982, Zagreb, 21. travnja 1919.

²³¹ KRLEŽA, Gospodin Bach. Dokument za historiju jugoslavenske drame, str. 73.

²³² Josip BACH, Polemičar Krleža *Jugoslavenska njiva*, 3/1919, br. 18, str. 291.

²³³ Miroslav KRLEŽA: Jedan od hrvatskih Govekarjov *Plamen* 1/1919, br. 10, str. 151-158.

²³⁴ KRLEŽA: Jedan od hrvatskih Govekarjov, str. 151.

²³⁵ KRLEŽA: Jedan od hrvatskih Govekarjov, str. 158.

²³⁶ Josip BACH, Krležina ofenziva na Krpanovoj kolibi, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 22, str. 253.

²³⁷ BACH, Krležina ofenziva na Krpanovoj kolibi, str. 254.

ovoga članka koji se odnosi na politički dio polemike Krleža – Bach. Polemika se nastavila i Krleža je odgovorio u *Plamenu*.²³⁸

Polemiku je nastavio i Bach, koji je u članku „Katonu“ – Krleži najprije ponovno pokušao opravdati svoju repertoarnu politiku.²³⁹ Na početku članka istaknuo je da je prije devetnaest godina i njegova generacija tražila od kazališta isto što danas traži Krleža. Međutim, dokle god se ne podigne posebna zgrada za dramu i dok se upravitelju ne kaže, „svaka pojedina predstava ima da bude umjetnička u pogledu repertoara i izvedbe, dođe li samo uslijed toga do deficita, neka sebi ne tare za to glavu uprava“²⁴⁰. Bach je odgovorio Krleži i na primjedbu da napada Cankara i da u HNK nije igrana nijedna njegova predstava. Bach podsjeća Krležu da je 1. lipnja 1900. godine u *Životu*²⁴¹ prvi pisao o Cankarevoj drami *Jakob Ruda* te da ju je dao prevesti i postaviti na pozornicu 22. prosinca iste godine.²⁴² Bach još ističe da je 1917. godine organizirao proslavu šezdesete godišnjice života Ive Vojnovića, koji je bio proglašen veleizdajnikom. Također, naveo je primjer kada je 7. veljače 1915. prikazivao tobožnjega krivobošca Aristofana te su klerikalci skupili 2.000 potpisa i tražili od bana da mu se sudi.²⁴³ Krleža je Bachu na taj članak odgovorio u *Plamenu*.²⁴⁴ U istom broju *Plamena* Krleža je objavio i pismo Mije Radoševića, koji je branio njegove stavove.²⁴⁵ Osim njegovih političkih stavova, koje ću donijeti u drugom odlomku, Krleža je poručio Bachu da se njegove drame nikada neće igrati na njegovoj sceni.²⁴⁶ To se nije ostvarilo jer su do Bachove smrti 1935. godine u Hrvatskom narodnom kazalištu igrane sljedeće Krležine drame: *Galicija*,²⁴⁷ *Golgota*,²⁴⁸ *Vučjak*,²⁴⁹ *Michelangelo Buonarroti*,²⁵⁰ *Adam i*

²³⁸ Miroslav KRLEŽA, Antantofil gospodin Bach *Plamen*, 1/1919, br. 12, str. 244.

²³⁹ Josip BACH, „Katonu-Krleži“, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 28, str. 451.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ Josip Bach, Ivan Cankar: *Jakob Ruda*, drama u tri čina, *Život*, knj. 1/1900, sv. 6, str. 206.

²⁴² *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.*, knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990), knjiga I., str. 92.

²⁴³ Josip BACH, „Katonu-Krleži“, *Jugoslavenska njiva* 3 (1919), br. 28, str. 452.

²⁴⁴ Miroslav KRLEŽA, Srbofili i znameniti borac protiv Beča gospodin Bach, *Plamen*, 1 (1919) br. 14, str. 68-70.

²⁴⁵ Mijo RADOŠEVIĆ, Tipični slučaj, *Plamen*, 1 (1919) br. 14, str. 71-72.

²⁴⁶ KRLEŽA, Srbofili i znameniti borac protiv Beča gospodin Bach, str. 70.

²⁴⁷ *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.* Knjiga I-II., priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus / JAZU, 1990), knjiga I., str. 125. Izvedba je zabranjena jedan sat prije izvedbe zbog proglašenja Obznane. Više o zabrani vidi u: Slavko Batušić, *Praizvedbe Krležinih djela u Zagrebu*, u Slavko BATUŠIĆ, *Hrvatska pozornica* (Zagreb: Mladost, 1978), str. 145-150.

²⁴⁸ Isto, str. 127.

²⁴⁹ Isto, str. 128.

²⁵⁰ Isto, str. 130.

Eva,²⁵¹ *U agoniji*,²⁵² *Gospoda Glembajevi*²⁵³ i *Leda*.²⁵⁴ Iako Bach cijelo to vrijeme nije bio direktor drame, bio je u Kazalištu na odgovornim dužnostima. Ravnatelj kazališne administracije bio je 1920. – 1924., a 1926. godine ponovno postaje ravnateljem kazališne administracije, a 1931. ponovno ravnateljem Drame te su zato i te kritike upućene njemu.

Bach je odgovorio u *Jugoslavenskoj knjizi*,²⁵⁵ gdje je najprije polemizirao s Ljubom Babićem, koji je protiv njega pisao još u jedanaestom broju *Plamena*. Babić je ustvrdio da Bach laže da je njemu i Krleži dao pozornicu na raspolaganje da postave *Cristoval Colona* jer da je uvijek otezao i odugovlačio s izvedbom.²⁵⁶ Bach piše da je Babić prošle sezone u tri posebna pokusa za Čarobnu frulu istrošio više svjetla nego svi ostali za čitavu sezonu. Također, predlaže Krleži i Babiću da osnuju kazalište za dramu.²⁵⁷ Nakraju Bach predlaže Krleži da ga preda časnom sudu DHK, pa ako je on, Bach, krivo shvatio „persiflažu“ i nasjeo raznim glasinama u vezi s njom, on će ga javno zamoliti za oprostjenje. Uostalom, najbolje od svega bilo bi da Krleža svoj feljton *sada* preštampa: svatko bi sam mogao donijeti svoj sud o toj *nedvumnoj persiflaži*.²⁵⁸

Na taj članak Krleža nije odgovorio jer je *Plamen* ugašen, a sam Krleža izgnan iz Zagreba.²⁵⁹

No Krleža se ponovno javio s optužbama na račun Josipa Bacha 1926. godine. U svom članku *Hajka protiv Julija Benešića* Krleža konstatira da je Josip Bach u dopisu komesaru Glavne kontrole od 13. listopada 1924. godine optužio Julija Benešića za izigravanje postojećih zakona.²⁶⁰ Krleža smatra da je deficit i prekoračenje proračuna u redu jer to rade i kazališta u Beogradu. Također, tvrdi da bi Bach sigurno objavio podatke o krivom Benešićevu poslovanju kada bi ih imao.²⁶¹ Krleža je naveo podatak da je Josip Bach u sedam godina završio samo tri razreda gimnazije.²⁶² Također, optužio je Bacha da je pristalica Svetozara Pri-

²⁵¹ Isto, str. 130.

²⁵² Isto, str. 135.

²⁵³ Isto, str. 137.

²⁵⁴ Isto, str. 139.

²⁵⁵ Josip BACH, Krležinim „reformatorima“, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 31, str. 498-500.

²⁵⁶ Ljubo BABIĆ, Lažne fraze gospodina Bacha, *Plamen*, 1/1919, br. 11, str. 207.

²⁵⁷ Josip BACH, Krležinim „reformatorima“, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 31, str. 499.

²⁵⁸ BACH, Krležinim „reformatorima“, str. 449.

²⁵⁹ HEĆIMOVIĆ, Članci, feljtoni polemike Josipa Bacha, str. 337.

²⁶⁰ Miroslav KRLEŽA, *Hajka protiv Julija Benešića*, *Književna republika* 4/1926 knj. III. br. 2, str. 109-110.

²⁶¹ Isto, str. 111.

²⁶² Isto, str. 119.

bičevića. Piše i da je Bach, postavši vršiocem dužnosti upravnika zagrebačkoga kazališta, prvi otkrio da je trošenje izvanrednih kredita u interesu hrvatskoga kazališta deficit i protuzakonit čin, dok je to u svim državnim kazalištima (Beograd, Maribor, Ljubljana, Split) već godinama poznata metoda kazališnoga poslovanja.²⁶³ Krleža je na kraju afere o Benešiću donio sljedeći zaključak: „Komisija je dakle utvrdila da nema zloupotreba, i gospodin Bach koji je optužio Julija Benešića 'da lovi u mutnome', 'da upravlja neracionalno', 'da suvišno izbacuje novac', 'da baca novac na nepotrebne i kojekave izdatke' taj isti Bach, koji je po 'Hrvatu' otkrio o upravi Benešić takve stvari da bi javnost ostala zapanjena kad bi se iznesle' taj isti gospodin Bach lijepo i dalje radi pod upravom Julija Benešića, kao da se nije savršeno ništa dogodilo. Smiješno! To je doista cjepidlačarsko pretjerivanje sitnica! Optužiti svoga šefa zbog 'fingiranja knjiga', Zbog 'lovljenja u mutnom', 'otkriti takove stvari da se čitava javnost zapanji', proglasiti prekorachenje nedostatne budžetske stavke deficitom (br. 356/26 Bachov dopis mjesnoj kontroli), a onda, nakon što je komisija utvrdila 'da se ne radi o zloupotrebama i da nema nijednog krivičnog djela' ostati i dalje pod upravom šefa defraudanta, koji prima novac za prijevode što ih nije preveo, koji baca novac na nepotrebne stvari, to je logika svoje vrsti! Gospodin Bach ne samo da nije povukao nikakve konzekvence, on štoviše i toliko revan u vršenju svoje teatarske dužnosti, da je upravo on onaj sretni nalaznik kome je bilo suđeno da nađe Benešićev prijevod *Protesilasa* i *Laodamije* od *Wyspianskog*! I to upravo pet dana nakon što je komisija otputovala! Tome sretnome nalazu Josipa Bacha doista može se čestitati!”²⁶⁴ Donosim pogled koji je imao Gavella, neposredni sudionik tog sukoba: „zaista veoma teško uživjeti u Krležinu faktičnu revolucionarnost. Ne bih htio pobliže ulaziti u konflikt Bacha s Krležom, jer sam i sam osobno u njemu odigrao neku ulogu, ali mi se čini da je Krleža ipak malo potcijenio iskrenost Bachova pokajanja, nemajući u opravdanoj uvjerenosti u svoju značajnost ni volje ni mira da sebi stvori pravu sliku o kompliciranosti situacije u kojoj se Bach u tom momentu našao. Taj čovjek, čija je dominantna crta i u zrelijim godinama bila neka mladenačka brzopletost u borbi protiv svega što je smatrao starim i nemodernim, našao se najednom i sam u situaciji «staroga» dotrajaloga Bacha. I faktično, od toga konflikta s Krležom datira Bachovo unutarne «penzioniranje samoga sebe». On je od doba, koje je baš označeno sukobom s Krležom, počeo pomalo sam sebe likvidirati. Moram reći, na temelju vlastitog iskustva, da je Bach s relativno mnogo dostojanstva, uz veoma rijetke pojave malkontentne zagrizljivosti, i bez

²⁶³ Miroslav KRLEŽA, K prilikama u hrvatskom kazalištu, *Hrvat*, 7/1927, br. 19161, str. 5.

²⁶⁴ Miroslav KRLEŽA, Obrt u hajci protiv Julija Bebšića, *Književna republika* 4/1926, knj. III., br. 2., str. 109-110.

mного smetanja novim ljudima i novim pojavama oko sebe.²⁶⁵ Novo svjetlo na cijeli sukob bacaju nam Bachovi dnevnički zapisi koji su znanstveni argumenti Branka Hećimovića.²⁶⁶ Možemo zaključiti da je Bach i dalje bio kritičan prema Krležinim dramama, samo što je ponekad bio blaži, a ponekad oštrij kritičar. S druge strane, i Krleža propitkuje svoje drame. Hećimović nakraju zaključuje: „Upoznavanjem Bachovih dnevničkih zapisa *Moje uspomene* revizija polemike Bach-Krleža postaje neminovna, a kako sugerira usputnim pokušaj da se u Krležinim autorefleksivnim dramaturškim tekstovima, kao i u njegovom dramskom stvaranju nazire diskurs s Bachom, to i njihov odnos dobija nove dimenzije i posve se udaljuje od jednostranih interpretacija.“²⁶⁷

3. 1. 2. Kulturološki kontekst sukoba Bach – Krleža

Drugi sukob s Bachom, prema pisanju samoga Krleže, bio je fizički, kada je na premijeri drame *Rod* Petra Petrovoća Pecije Krleža ustao i demonstrativno napustio kazalište: „Na dan Fašnika, mjeseca februara 1919, bila je u zagrebačkom kazalištu premijera g. Petra Petrovića Pecije 'U naviljcima'; za vrijeme prikazivanja prve aktovke 'Rod', ja sam ustao u gledalištu i, izjavivši da 'takve stvari spadaju u peštanski orfeum, a ne na scenu narodnog kazališta!', ostavio sam gledalište demonstrativno. U znak protesta napustio je gledalište sa mnom zajedno i književnik Ivo Andrić. Događaj u našem svračjem zakutku neobičan, toliko neshvatljiv, te se u toku jedanaest godina neprekidno javljaju glasovi u javnoj štampi, puni zgražanja nad tim neviđenim kulturnim skandalom. Ima takvih kazališnih stvari i događaja koje izviždati može biti ili čast ili sramota! Dogodilo se da sam ja aktovku Petra Petrovića Pecije 'Rod' izviždao svojim riječima, i kada se već tako zbilo, danas, nakon jedanaest godina, preuzimam za taj incident punu odgovornost u svakom pogledu.“²⁶⁸

²⁶⁵ Branko GAVELLA, *Hrvatsko glumište* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), str. 88.

²⁶⁶ Branko HEĆIMOVIĆ, Još i opet: Krleža Bach, Kulturno povijesni i dokumentarno biografski prinos polemici. *Miroslav Krleža, Zbornik radova sa simpozija povodu 120 obljetnice rođenja.* (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2015), str. 71-84; Više o Bachovoj ostavštini vidi u: Branko HEĆIMOVIĆ, Josip Bach *Moje kazališne uspomene* (Bach i Krleža), u: *Hrvatska dramska književnost i kazalište u svjetlu estetskih i povijesnih mjerila / Krležini dani u Osijeku 2003*, priredio Branko Hećimović (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta / Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet, 2004), str. 213-224.

²⁶⁷ Branko HEĆIMOVIĆ, Još i opet: Krleža Bach, Kulturno povijesni i dokumentarno biografski prinos polemici. *Miroslav Krleža, Zbornik radova sa simpozija povodu 120 obljetnice rođenja.* (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2015), str. 83-84.

²⁶⁸ Miroslav KRLEŽA, „Slučaj direktora drame gospodina Bacha“, u Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1998), str. 172.

3. 1. 3. Politička dimenzija sukoba

Polemika je imala i političku dimenziju. Krležu je napadao Bach da je nepopravljivi austrofil. Bach mu je na to odgovorio da su njegove simpatije bile na strani sila Antante, što je vidljivo i iz njegova repertoara za vrijeme Prvoga svjetskog rata.²⁶⁹ U svojem članku u *Hrvatskoj knjizi* Bach je podsjetio Krležu da je u članku o generalu Konradu veličao njegove sposobnosti te bio austrofilski raspoložen. Krležu piše: „Ali za one najveće skeptike u strategiji, za one stručnjake cjepidlake koji sa povećalom sjede nad kartama za ratnih vojnih igara pa upravljaju kolonama na papiru busolom, za njih je Konrad objavljenije. Atrakcija prve vrste! Zar je itko računao s tolikim heroizmom jednog vojskovođe? Zar je itko računao s time da će jedan Konrad tako snažno prigrabiti inicijativu da je niti nakon osam mjeseci neće napustiti? Da će jedan čovjek znati odvući kolosa s linije Moskva – Berlin – na Lupkovski klanac. A taj čovjek o kome se ništa ne govori dok su drugi postali legendarni kerubini, taj čovjek koji znade što hoće, taj čovjek mirno šuti i radi dalje. I svaki kilometar neprijateljskog napredovanja na jug znači udaljavanje od glavne direktive. Znači napuštanje glavnog cilja. Znači glavinjanje. Bez obzira na cinizam eventualnih diplomatskih gesta, ja promatram sve to tek kao jednu posve taktičku akciju. I čudno je da se o njenoj taktičkoj vrsnoći nije pisalo do sad ni slova!“²⁷⁰ Bach se na taj članak osvrnuo u svojem članku *Krležina ofenziva na Krpanovoj kolibi*.²⁷¹ Bach na tri mjesta spominje Krležin članak o generalu Konradu. „Bit će da je samo za volju onim 7000 nadstražara pripočeo g. Krležu u 'Obzoru' od 28. travnja 1915 svoje misli o 'Barunu Konradu' a u kojem preuzvišenog upozorava da je on prvi kritičar, koji je o njemu progovorio – prije svih vojničkih stručnjaka... Držim da taj izbor u ono doba nije nadstražarskog ukusa, a i ne preporučuju 'spram gore' kao ni 'Vojnovičeva proslava' i toliko svečanih predstava i komada u 'ententskom' duhu usred najvećih bojnih uspjeha baruna Konrada, Hindenburga i Mackensena!... U našoj 'ofenzivi' iako je s Krležine strane 'mnogo Michelangelovštine' a s moje 'Davidske energije', ipak sam osvjedočen, da ni 'napoleonska taktika – Baruna Konrada' ne bi uvjerila Miroslava Krležu da je oboren iako nije 'Golijat sjevera!'²⁷² Iz tih rečenica Stanko Lasić, prema Bachu, pomalo nepravredno zaključuje: „Bachovo razmišljanje kreće u pravcu osobne protuofenzive: nije istina da je on, Bach, bio pripuz 'presvijetlih', jer su ga upravo 'presvijetli' korili zbog njegova vlastitog mišljenja; nije istina

²⁶⁹ Miroslav ŠICEL, „Bach Josip“ u (Velimir Visković ur.) *Krležijana* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krležu, 1993), str. 30.

²⁷⁰ Miroslav KRLEŽA, General Konrad, *Obzor* 40/1915, br. 118 (28. IV. 1915.), str. 1.

²⁷¹ Josip BACH, Krležina ofenziva na Krpanovoj kolibi, *Jugoslavenska knjiva* 3/1919, br. 22, str. 253-254.

²⁷² Josip BACH, Krležina ofenziva na Krpanovoj kolibi, *Jugoslavenska knjiva* 3/1919, br. 22, str. 254.

da je podilazio vlasti, jer je na repertoar stavljao antiaustrijske i antimadžarske komade, dakle, djela u antantinom duhu. Istina je, međutim, da u tom duhu nije pisan Krležin pohvalni članak o barunu Franzu Conradu von Hotendorfu, austrougarskom feldmaršalu, šefu austrougarskog generalštaba, članak što ga je Krleža objavio u 'Obzoru' 28. travnja 1915! Ako je tko bio pripuz 'preuzvišenih', onda je to bio Krleža a ne on, Bach!²⁷³

Krleža mu je odgovorio opet u *Plamenu*: „Zabranjujem dakle takvoj figuri, kao što je gosp. Bach, koji je pojam narodnog kazališta profanirao na najgori način, i koji se niti danas ne stidi toga, da je antantofil, da mi bilo što podvaljuje i da nedavu persiflažu koja je napisana kada su Rusi stajali pred Peštom tumači, kao da ja nisam antantofil.“²⁷⁴ Bach se u svom članku *Kazališnim reformistima* još jednom vratio na pitanje baruna Konrada. Naime, Bach govori da je taj članak dao čitati mnogim nepristranim ljudima i nitko u njemu nije vidio perisiflažu, nego samo slavljenje vojničkih sposobnosti baruna Konrada. No ne zamjera mu samo to nego i to što je s izdanja *Cristovala Colona* izbrisao raniju posvetu Lenjinu.²⁷⁵ „Ova opreznost 'antimilitariste, koji je proživio mnoge neugodnosti' (a mi ostali nismo!) malo je odviše očita u ova dva na skroz razna primjera! Tim više, što je i Konrad i Cristoval Colon štampan za austro-ugarske vlade, saveznice Njemačke, koja podupire Lenjina i Trockoga, pa nije bilo opasnosti da bi cenzura brisala tu posvetu gospodi brestlitovskog mira.“²⁷⁶ Krleža se ponovno osvrnuo na Lenjina 1924. godine i samokritički je progovorio o svojoj posveti: „Jer Lenjin nije meni već proleća osamnaeste mogao da znači subjekt ni solipsizam, ni ništavilo, ni sumnju štirnerijansku, nego obratno kolektiv i volju i samosvest i jedrenje punim vetrom. Kao Marks i Darwin što su dotukli boga i društvo, Lenjin se javio kao zidar-konstruktor, stvaralac koji radi po planu a nije nikakav Ukleti Holandez bolećive simbolike; to mi je sve izgledalo dovoljnim razlogom da stvorivši si o tome pitanju precizniju predočbu izbrišem posvetu na štampanoj knjizi.“²⁷⁷

Međutim, priča o barunu Konrada nije završila. Ante Kovač reagirao je na Krležine tekstove u *Hrvatu* te je u *Riječi* objavio članak u kojem je citirao Krležu da je Konrad „stekao neprocenjivih zasluga za Austriju u Krigspressequartieru. Specijalno su ga protežirali i poštovali domobranski oficiri od 25. domaće pu-

²⁷³ Stanko LASIĆ, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)* (Zagreb: Globus/Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, 1987), str. 347.

²⁷⁴ Miroslav KRLEŽA, Antantofil gospodin Bach *Plamen*, 1/1919, br. 12, str. 244.

²⁷⁵ Josip BACH, Krležinim „reformatorima“, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 31, str. 499.

²⁷⁶ Josip BACH, Krležinim „reformatorima“, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 31, str. 499.

²⁷⁷ Miroslav KRLEŽA, Napomena o Kristovalu Kolonu“ *Književna republika* 2/1924, knjiga I., br. 5-6, str. 240-241.

kovnije u Zagrebu²⁷⁸. Krleža je na to odgovorio da je Konrad doživljavao poraze kada je on objavio članak (29. travnja 1915.), a dva dana kasnije Konrad je probio rusku frontu i zauzeo čitavu liniju ruskih utvrđenja u nizu doista trijumfalnih pobjeda.²⁷⁹

Na polemiku o barunu Konradu i polemiku s Bachom Krleža²⁸⁰ se ponovno vratio 1930. godine, kada je odgovorio na članak Kalamanu Mesariću.²⁸¹ U tom novom članku Krleža je zapravo prepričao i objavio dijelove svoje polemike s Bachom.

Nakraju želim iznijeti Bachove i Krležine političke stavove onako kako ih oni sami vide. Svoje političke stavove Bach je iznio i u članku *Katonu – Krleži*. „A jer sam kao 'antimilitarista' trebao šezdeset Članova spasiti od polaska na bojno polje, potpisalo je kazalište - ratni zajam! No ja sam se i našalio sa kojom 'kraljevskom' slavom. Kad se je car Karlo dao krunisati u Pešti, dao sam istu večer u našem kazalištu otpjevati II. čin 'Porina' - prizor oslobođenja od franačkog jarma prikazati scenu krunisanja prvog našeg narodnog vladara 'Tomislava', a završio si satiričnom trećom slikom opere 'Nikola Šubić Zrinski' - gdje u mađarskom gradu prisiže hrvatski junak vjernost njemačkom vladaru! Ovu sam operu već i zato rado iznosio za vrijeme rata, jer se u njoj pjeva: 'Na Beč, na Beč, to srcu našem godi!'“²⁸² S druge strane, Krleža je svoje političke stavove iznio u *Plamenu*: „Mene su stanoviti 'jugoslavenski' krugovi proglasili za vreme rata austrijskim špijunom zato, jer nikako nisam mogao da verujem u to, da će vidovdanske fraze spasiti naš narod. Mene ne nervira to, da mi se danas javno piše, da sam plaćeni agent ruske vlade. Smejem se, kada mi jedan bivši leader socijalista (oh. hrvatski socijalizam, ojl!) gosp. Jure Demetrović piše, da 'blatim našu nacionalnu ideju', i kada mi razni 'bogumili' podvaljuju, daje moje pisanje 'poznate provenijencije'. Mene što više ne smeta niti ta fama, da 'Plamen' osim Lenjina finansira i gosp. dr. Ivo Stern (za koga gospa Kveder pod izvesno znade da je milijoner, pa zato, kako ona veli: ne može da oseća iskreno) i tako me tvrdnja gosp. Bacha, da sam pisao članke, koje su redakcije uvrštavale na preporuku austr. vojničkih oblasti, ni najmanje ne uzrujava.“²⁸³

²⁷⁸ Pfficus [Ante KOVAČ], I meni se javio Frano Supilo! Razgovor s vrlim pokojnikom u stanu siritističkog federaliste Hinka Hinkovića, *Riječ*, 20/1925, br. 2, str. 4.

²⁷⁹ Miroslav KRLEŽA, O generalu Konradu i najpopularnijem našem dobrovoljačkom oficiru g. A. Kovaču, *Književna republika* 3/1925, knj. II., br. 5., str. 215.

²⁸⁰ Miroslav KRLEŽA, Slučaj direktora drame gospodina Bacha, u Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1998), str. 172-184.

²⁸¹ Ka MESARIĆ, Krleža klafra, *Riječ*, 26/1930, br. 15, str. 90-91.

²⁸² Josip BACH, *Katonu-Krleži*, *Jugoslavenska njiva* 3/1919, br. 28, str. 451-452.

²⁸³ Miroslav KRLEŽA, Srbofili i znameniti borac protiv Beča gospodin Bach, *Plamen*, 1/1919, br. 14, str. 68-70.

Svoje stavove Krležu je ublažio u znamenitom *Osječkom govoru*. No te naglašene karakteristike svog mladenačkog dramskog stvaranja, što su prouzrokovale i nerazumijevanje vlastite sredine, Krležu nekoliko godina kasnije, u glasovitom istupu prije čitanja drame *U logoru* godine 1928. u Osijeku, i sam donekle pobija:

„Poslije lirskog, wildeovskog simbolizma u mojim prvim stvarima ('Saloma', 'Legenda', 'Sodoma'), ja sam na sceni počeo *da radim s gorućim vlakovima, s masama mrtvaca, vješala, sablasti i dinamike svake vrste: tonule su Čitave lađe, rušile su se crkve i katedrale, stvari su se odvijale na oklopnjačama od trideset hiljada tona, pucale su čitave regimente i umiralo se u masama* (Hrvatska rapsodija), 'Galicija', 'Michelangelo', 'Kolumbo', 'Golgota' Ud.). Sve moje drame iz onog vremena, oni simbolični dance macabrei, bezbrojna umorstva, samoubojstva, priviđenja, ono uznemireno odvijanje slika u furioznom tempu, sva ona jurnjava pokojnika, mrtvaca, bludnica, gorućih anđela i bogova, rovanje po grobovima, oživljavanje podzemlja, sve one vojske na uzmacima, ona krv i požari, zvonjave i palež i ludilo jedne bjesomučne hajke, sve je to bilo traženje takozvane *dramatske radnje u sasvim krivom smjeru: u kvantitativnom* ('Golgota', 'Adam i Eva', 'Kraljevo').

Takav samokritički stav Krleže neprihvatljiv je, smatra Branko Hećimović, iako razumljiv s obzirom na doba kad je dan i na tadašnju usmjerenost Krležina dramskog stvaranja, jer se kosi sa spoznajom prave vrijednosti tih mladenačkih dramskih ostvarenja što se u posljednjih nekoliko godine sve očitije dokazuje i na pozornici.²⁸⁴

Završetkom sukoba, tj. pomirenjem možemo smatrati posljednje godine života Miroslava Krleže. Naime, njegov biograf Enes Čengić 14. lipnja 1980. s Radom Šerbedžijom posjetio je Miroslava Krležu. U razgovoru je Rade Šerbedžija izvijestio Krležu da mu Vilma Bach, kći Josipa Bacha, piše pisma. Krležu je pitao Šerbedžiju što mu piše, na što je on odgovorio: „Nedavno mi je poslala neke isječke iz novina, a u pismu kaže da taj genije, odnosno Vi, ne smije zaboraviti da su i prije njega neki bili, da, dakle, nije izrastao ni iz čega. Osim toga navodi kako je njezin otac pisao o Vama pozitivno.“ Na to je Krležu rekao da ga ne zanima. Šerbedžija ga je upitao zašto ga ne zanima, a Krležu je ipak odgovorio:

„Jer je to tako davno bilo, da me ni vlastita osoba iz toga perioda više ne zanima.

Ipak, valja shvatiti i Bacha. Donosi mu balavac dramu, jednu pa drugu, treću, petu, osmu, uporno, a on mu govori:

«Vi ste Lope de Vega, Vi ste ne znam što sve ne, ali mi to ne možemo igrati! Sada mi se čini da na njemu nema posebne krivnje, ali nema ni na autoru što se

²⁸⁴ Branko HEĆIMOVIĆ, Fragmenti o Krležinoj dramatici u: Branko Hećimović, *13 hrvatskih dramatičara*, (Zagreb: Znanje, 1976), str. 351.

ljuti. Mladi autor od dvadeset jednu ili dvije ili tri godine psuje ga, i to javno. Rad sam mu donio *Leševe*, od te drame ostalo je nešto u noveli *Vražji otok*, zgranut i zaprepašten što sin ubija oca, Bach meni postavlja pitanje:

'Rad je u Zagrebu sin ubio oca?! Navedite mi jedan konkretan primjer!'

Ali Josip Bach je ipak bio gospodin svoga vremena i sad sasvim drugačije gledam na njegov rad nego što sam gledao u ono vrijeme. Gnjavio me dugo od 1914. do 1920. Da, da, mlad dečko zasipa ga dramama, hoće da se bavi teatrom, želi biti režiser, hoće da se smjesti negdje u ratu koji plamti...²⁸⁵ Moram istaknuti da je na Krležinoj strani Stanko Lasić: „Mi smo na strani Krležinoj, jer je njegov glas i sada tužno iskren i jer u njegovu obrazloženju osjećamo strast, bijes očaj, a ne samo nizanje elegantnih argumenata.“²⁸⁶ Za pomirdbene akcente u polemici Bach – Krleža zalažu se Stanko Lasić, i Branko Hećimović, temeljit znalci problematike, a vrijeme će sigurno objasniti nove, drukčije književno-povijesne spoznaje.

4. Zaključak

Odnos Hrvatskoga narodnog kazališta i Krleže pokušao je opisati Boris Senker. On tvrdi da je Krleža bio spreman na kompromise jer je svoje drame nastojao prilagoditi Bachovim zahtjevima, slušao je njegove primjedbe, iako ih je smatrao umjetnički irelevantnima. Krleži ne pada na pamet osnovati novo kazalište nego želi osvojiti HNK.²⁸⁷ Gavella piše da nije čudno što su Bachu kao glavnom uredniku kazališne periodike djela koja mu je donosio mladi Krleža izgledala neizvediva: „Mislim uostalom da ni Krleža i moj prijatelj Ljubo Babić, kad se u onim beskonačno žučnim diskusijama s jednim Bachom smjelo ponudio da će mi inscenirati Krležu – nije imao jasnu predodžbu kako da to učini, kao što moram i za sebe samoga priznati da ni moji pokušaji s Nichelengelom i Golgotom nisu u cijelosti odgovarali onome što je Krleža zahtijevao.“²⁸⁸ Krleža smatra, tvrdi Gavella, da nema dramaturških ni kazališno-tehničkih opravdanih argumenata koji bi mogli ometati scenski instinkt. Njegove drame na prvi pogled stavljaju kazalište pred naoko neizvedive zadatke. Krleža se teško mirio s tuđim kazališnim konceptima, pa je zbog toga i komunikacija s Gavelom, kako Gavela sam tvrdi, bila teška. Krleža nije uzimao u obzir dane mogućnosti ni sam sta-

²⁸⁵ Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan 1980-1981: U sjeni smrti*, (Globus: Zagreb 1986), str. 95.

²⁸⁶ LASIĆ, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)*, str. 353-354.

²⁸⁷ Boris SENKER, *Hrvatski dramatičari u svom kazalištu* (Zagreb: Hrvatski centar ITI 1996), str. 70-72.

²⁸⁸ Branko GAVELLA *Književnost i kazalište* (Nikola Batušić, Georgij Paro, Božidar Vilić, ur.) (Zagreb: Matica hrvatska, 1970), str. 28.

dij posla.²⁸⁹ U sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća Krleža se sve manje zanima za kazalište, a više za druge medije, televiziju i film. Kad je Bach 1919. godine ustvrdio da je pojedine prizore u Krležinim dramama nemoguće prikazati, eventualno na filmu, Krleža se osjetio uvrijeđenim. Međutim, potkraj života, kada je želio vidjeti uprizorene svoje drame i romane, nije znao izabrati dobre redatelje ni suradnike.²⁹⁰ Hećimović, pišući o Krležinim kritikama, smatra da Krleža zapravo ne luči zadatke i odgovornost uprave, redatelja i režiju uopće me spominje, pa je upitno razlikuje li Krleža ingerencije uprave i redatelja predstave ili svjesno svoju kritiku usmjerava samo na upravu, odnosno Bacha.²⁹¹ Na kraju zaključka, u ocjeni rada Josipa Bacha, priklonio bih se riječima Branimira Livadića: „Pokazat će se da je Bach imao za kompliciranu strukturu modernog teatra ne samo pravo shvaćanje, nego da je neumornim radom i punokrvnim idealizmom stavio u gibanje sve, što je trebalo, da privede na doličnu kulturnu razinu i naš teatar i da ga na toj visini uzdrži.“²⁹² No ono što Bachu nitko ne može osporiti ljubav je prema kazalištu. U jednom od rijetkih intervjuja, razgovarajući o problemima u kazalištu, Bach je zaključio: „Ali sve je to zapravo samo jedan razlog više da, da ljubimo kazalište i da mu ostajemo vjerni.“²⁹³ Konstatiram da je zasluga Josipa Bacha za hrvatsku kazališnu kulturu velika. Istaknuo se kao glumac, redatelj, direktor Drame i direktor kazališne administracije. Bach je cijeli svoj život posvetio kazalištu.

²⁸⁹ GAVELLA *Književnost i kazalište*, str. 98.

²⁹⁰ SENKER, *Hrvatski dramatičari u svom kazalištu*, str. 79.

²⁹¹ Branko HEĆIMOVIĆ, *U zagrljaju kazališta* (Zagreb: Hrvatski centar ITI – UNESCO, 2004), str. 165.

²⁹² Branimir LIVADIĆ, Josip Bach, *Hrvatska revija*, 8/1935, br. 8, str. 393-394.

²⁹³ Hijacint PETRIS: Jedan tipkani razgovor s direktorom drame g. Josipom Bachom, *15 dana*, 3/1933 br. 15, str. 228-229.

Summary

Josip Bach's Contribution to Croatian Cultural and Theatre Life

Based on the previously published literature, recent archive sources and articles from newspaper and magazines this paper presents research outcomes of life path of Croatian actor, director, commissary and theatre worker. His life is presented starting with his birth in Gospić, followed by his moving to other towns due to his father's work until his arrival to Zagreb. The paper describes Bach's education in Miletić's school and his professional education in Vienna and Prague. He is depicted as principal of theatre administration starting in 1920 until his retirement in 1924, after which he was subsequently reactivated as professor of acting school (1925) and in 1926 he once again assumed the position of principal of theatre administration. Special emphasis is placed on his presiding over Drama department from 1931 to 1934, when he leaves that duty because of his medical condition. Theatre reviews provided an insight into his work as theatre actor in the period from 1903 to 1920, whereas the research aimed at establishing to which extent he was merely an epigone of Stjepan Miletić and whether he managed to be creative on his own. The paper also displays the influence of Croatian modern literature on his work, as well as the influence of his unrestrained temperament. The last chapter of this paper to the full extent displays his conflict with Miroslav Krleža. The conflict is described in several segments covering its artistic, historical, purely physical and political aspects.

Keywords: Josip Bach; Miroslav Krleža; Croatian National Theatre; drama; direction.